

פרק שלושה עשר: פתח תקוה

התשתית היישובית-הכלכלית

כאמור לעיל, בשנים תרל"ח-תרל"ט (1878-1879) ניקנו כ-12,000 דונם באזור הכפר אמלבס, על ידי מייסדי פתח תקוה. הניסיון הראשוני להתיישב במקום כשל לאחר תקופה קצרה, ובראשית שנת תרמ"ב נעזבה למעשה המושבה כולה.⁴⁴ במהלך שנת תרמ"ב, לקראת חידושה של ההתיישבות בפתח תקוה, הוצעו חלק מאדמותיה למכירה. למכירה זו נוספו גם 3,000 הדונמים של ערביי אמלבס (אדמות אלו כונו: 'הרבע') שהוצעו למכירה בשל חוב בעליהם. הדבר נעשה בסיועו של רי"מ פינס ובאמצעות נציגו שהתיישב בפתח תקוה, אברהם קופלמן. כ-50 חלקות, בנות 80 דונם כל אחת, נמכרו. רובן נמכרו ליהודים מביאליסטוק ומיעוטן ליהודים מפוניוויז' וממקומות נוספים, שחלקם הקטן עלה ארצה כבר במהלך שנת תרמ"ב.⁴⁵ בין היתר נמכרה גם אדמת 'הרבע', שנרכשה אז בהון רב, לאחר מאמצים רבים, באמצעות רי"מ פינס. אלא שהשלטונות הערימו קשיים ולא אישרו את הרכישה, ומכיוון שהקרקע לא נרשמה בטאבו, איאפשר היה לחלקה ולמסור לכל קונה את חלקו.⁴⁶

יותר מ-900 דונם מאדמת פתח תקוה ניקנו מכספי כמה אישים בגרמניה, רובם מהונן של הגביר עובדיה (אמיל) לחמן מברלין ומיעוטם מכספים שגייסו הרב ד"ר להמן ממיניץ והרב ד"ר הילדסהיימר מברלין. יוזם העניין היה הרב אריה לייב פרומקין, שמונה כמנהל 'אחוות לחמן'.⁴⁷

44 ראו לעיל שער שלישי, הע' 174.

45 קרסל, אם המושבות, עמ' 100-101.

46 ההוצאות על קניית הרבע, יחד עם תשלום מסים שהיו חייבים הפלאחים על הקרקע והוצאות נלוות, הגיעו ל-17,000 פרנק. בי"ב באדר ב' תרמ"ג (21.3.1883) נחתמה העיסקה ונרשמה בבית הדין המוסלמי, אולם הפאשא הכשיל את רישומה בטאבו (יעבץ, ספר המקנה, עמ' 153-154. ראו עוד: כתבים, 469; סלומון, יומן, עמ' 133-135). מצבו המשפטי של 'הרבע' תואר יפה על ידי רי"מ פינס במכתב מי"ח בשבט תרמ"ה (3.2.1885) לגיסו ר' זאב יעבץ: "בדבר הרבע [...] מעולם לא אמרתי ששטרי הקושאנעס בידי, כי אם אמרתי שהמְצָדָקָה נעשה וענין המצדקה הוא כפי מנהג המכירה פה שהמוכר בא בבית המשפט ואומר בפני ב"ד [בית דין] מכרתי נכסי לפלוני ופלוגי בכך וכך והדיינים כותבים בספר וחותמים. ובוזה נגמר דבר המכר לכל פרטיו. ועל יסוד המצדקה הנ"ל תתן הממשלה מצדה קושאן שלא בפני המוכר. ובאמת לא היה מעולם שמערערים על המכר על המצדקה ולפי הדין המפורש אין שום ערעור אחרי מעשה המצדקה הנעשה בפני ב"ד אכן מי יוכל לדון עם מי שהתקיף ממנו. והפחה רוצה אך להכביד עול וימצא תואנה למנוע נתינת הקושאנעס" (אצ"מ 13-129\109A).

47 ראו קרסל, אם המושבות, עמ' 101-104; אליאב, אהבת ציון, עמ' 102. רוב הנחלה נרשמה בערכאות על שם לחמן וחלקה על שם הרב פרומקין, ראו חבצלת, י"ט באייר תרנ"ג (5.5.1893), עמ' 240-241.

בנוסף לכך, קנו המייסדים בשנת תרמ"ג, כ-160 דונם, בסמוך לכפר יהודיה, בכמה אלפי פרנקים, אותם כינו בשם: יהוד⁴⁸. מקום זה יועד לשמש כמקום המגורים של המתיישבים, בשל החשש ממחלת הקדחת שתקפה אותם בעת מגוריהם על אדמת פתח תקוה. המקום היה מצוי במרחק כ-7 ק"מ מנחלת אל-קאסר שבפתח תקוה וכ-10 ק"מ מנחלת טייאן. במהלך שנת תרמ"ג ניבנו במקום, על ידי המתיישבים החדשים וכמה מן המייסדים, בתים, מבני ציבור, באר ורפתות, בעלות של אלפי פרנקים⁴⁹.

ככלל, החל משנת תרמ"ג חלה התפתחות מתמדת ביישובה של פתח תקוה, אולם מבחינה כלכלית לא יכלו המתיישבים להסתדר באופן עצמאי, ונזקקו לתמיכה ולסיוע רב. הדבר נבע קודם כל מצרכי תשתיות ובנייה, הן בפתח תקוה והן ביהוד. בשנת תרמ"ג היו מוחכרות כל האדמות לערבים, והרווח מן היבולים היה מועט ביותר⁵⁰. בסוף שנת תרמ"ג (1883) הטיל הפאשא הירושלמי איסור על המשך הבנייה ביהוד והתנהל משפט יקר כדי למנוע את הריסת הבתים הקיימים. בהעדר מקום גרו חלק מן המשפחות בדירות שכורות ביפו, שעלו ממון רב. מציאות זו הובילה את המתיישבים בהדרגה לעזוב את יהוד ולכנות את בתיהם, החל משנת תרמ"ד, בפתח תקוה עצמה. כל הפעולות הללו דרשו הוצאות רבות ואלו דלדלו מאד את קופתם של המתיישבים, שפנו לעזרת חובבי ציון⁵¹.

מבחינה חקלאית הניבו אדמותיה של פתח תקוה, אף מאז התחלת עיבודיה המחודש, יבולים מוגבלים. "ובשנת ברכה תוציא את יבולה רק פי ארבע וחמש מהזרע, ובשנים בינוניות פי שלש"⁵². ההנחה הייתה כי הוצאות על תשתיות, בעיות ניהול וחוסר באמצעים ראשוניים הם הגורמים הראשיים לכך, וכי עם ביסוסה של המושבה ייצלח בידי מתיישביה

48. היום בתחום היישוב סביון.

49. הקרקע עצמה עלתה 4,554 פרנק. רק ההוצאות על הבאר, שעומקה היה כ-47 מטר הגיעו ל-10,000 פרנק (יעבץ, ספר המקנה, עמ' 152). וראו עוד כ"ץ, התלם הראשון, עמ' 95-96.

50. באותה עת היו 80% מאדמות המושבה בבעלות יהודים מירושלים ו-20% (36 חלקות) בבעלות קונים מביאליסטוק ופוניוויז'. מרדכי דיסקין מונה על ידי כל בעלי החלקות מירושלים "להשגיח ולתן לגוים לעבוד את האדמה באריסות, כי חוק המלכות הוא באם לא יעבדו את האדמה ג' שנים רצופות אז תלקח מבעליה ותנתן לאחרים", ואדמות הקונים מחו"ל נמסרו באריסות לערבים על ידי משה חיים סלור (דיסקין, מאמר מרדכי, דף מח ע"ב). דיסקין הוסיף כי בחלק עליו מונה עבדו כ-250 ערבים "וענייתם הי' [ה] אין לשער [...] משום שבעת ההיא הי' [נ] כל התבואות הן תבואות קיץ והן תבואות חורף בזול". הוא סיכם עם הערבים כי מאדמת העידי יקבל רבע ומ"אדמת חול" חמישית (שם, דף מג ע"ד - מד ע"א). וראו התיאור במכתב ראשי הכוללים האשכנזים בירושלים, מכ"ט בחשון תרמ"ד (29.11.1883): "ובשנה שעברה השכירו לאריסים גוים שיתנו להבעלים רביע מהתבואה ולא השיגו אף שמיני שבשמינית, כי גם פאה לא הניחו האריסין לבעלי השדות" (כתבים, 282. על המכתב ראו לעיל שער רביעי, הע' 164).

51. סלומון, יומן, עמ' 138-164; כ"ץ, התלם הראשון, עמ' 96-99.

52. דיסקין, דברי מרדכי, דף כב ע"א.

להתפרנס מעבודת האדמה. אך לא כך אירע. יש לציין ששנת תרמ"ה (1885) הייתה שנת בצורת, מה עוד שחלק מן האדמות עובדו על ידי אריסים מקומיים, שהיו גונבים מן היבול.⁵³ לקראת שנת תרמ"ו קיבלה פתח תקוה סיוע של כ-25,000 פרנק מחובבי ציון כדי לקנות בהמות, כלי עבודה ומספוא. זאת נוסף לסכום של כ-35,000 פרנק לצרכי בנייה, תשתיות ותמיכה. ההנחה הייתה כי בשנה זו יצמחו יכולים מספקים שבגינם לא תצטרך המושבה לתמיכה משמעותית. כשני שלישים מקרוב ל-60 המשפחות עבדו בפועל בחקלאות, כשברשות העובדים בהמות וכן ציוד חקלאי שנקנה על ידי חובבי ציון.⁵⁴ כך תיאר הרב אריה ליב פרומקין, בחודש אייר תרמ"ו, את הציפיות מן היבול:

קוה נקוה כי הקציר בשנה זאת יעשה פרי ישוה לו, כל אחד מבני מושבנו הכין לו גרן השעורה הדשא והשחת למספוא הבהמה במשך השנה הבאה, בכלל כל עבודת השנה הזאת טובות ופוריות, ובכל מקום שאתה פונה במלוא רוחב החלקה ההיא המכילה קרוב לארבעת אלפי מארגען אשכנזיות⁵⁵ עבודות הן במזרע השעורה והחטה, התורמוס והשומשום, הדורא והאבטיחים, ומטעי גנה וכרם, ורובן בידי אחינו בשרנו שעבדו שם בשארית כח.⁵⁶

אולם למעשה על אף שהייתה זו שנה ברוכה בגשמים, היו היבולים דלים. לא היה בהם כדי לפטור את האיכרים מהזדקקות לתמיכה, ובוודאי שלא לממן הוצאות לעובדי ציבור, שעמדו על כ-250 פרנק לחודש.⁵⁷

בכ"ז באלול תרמ"ו (27.9.1886) כתב שמואל הירש לפינסקר:

בפתח תקוה ישנם רק חמשה קולוניסטים - מאלה המקבלים תמיכה - אשר יש להם על זריעה לשנה הבאה ועל לחם צר. אבל יתום אוכלים עתה את החטים

53. על הקשיים הרבים באותה שנה, למרות שהמושבה קיבלה הלוואה של 10,000 פרנק מחובבי ציון, ראו פניית אנשי פתח תקוה לד"ר פינסקר, ב' באדר תרמ"ה (22.2.1885) (כתבים, 541).

54. כ"ץ, התלם הראשון, עמ' 112-114.

55. מידת קרקע שהיתה נהוגה בגרמניה ומידתה בין 2,500-3,500 מ"ר, תלוי באיזו מדינה (אליאב, ספר העלייה הראשונה, ב, עמ' 116, הע' 1). וראו המגיד, ט"ז בתמוז תרמ"א (13.7.1881), עמ' 221, שהקטר הוא כ-4 מארגען, דהיינו כ-2.75 דונם תורכי.

56. המגיד, ח' בסיון תרמ"ו (11.6.1886), עמ' 183. פורסם שוב באליאב, ספר העלייה הראשונה, שם.

57. כ"ץ, התלם הראשון, עמ' 114-115. בישיבת הוועד הפועל של חובבי ציון ביפו, בנשיאות שמואל הירש ובהשתתפות גם כמה מראשי היישוב בפתח תקוה, שהתקיימה במקוה ישראל בכ"ז באלול תרמ"ו (27.9.1886), צויין שההוצאות על עובדי הציבור בפתח תקוה מגיעות ל-240-250 פרנק לחודש (שו"ב: 30 פרנק; שומר בפתח תקוה: 35 פרנק; שומר ביהוד: 35 פרנק; שואבי מים: 40 פרנק; הרב: 30 פרנק; הרועה: 30 פרנק) ואם יצטרכו האיכרים לממן זאת "אזי לא ישאר להם על לחם לאכול, ומהם שלא יהי' להם אפי' לון על זריעה", לכן הוחלט לממן בחודשים הקרובים הוצאה זו מקופת הוועד (כתבים, 866).

והשעורים שהם צריכים להשאיר לזריעה לשנה הבאה, ומה יעשו אחרי עבור עוד שני חדשים ועת הזריעה תבוא, ואז לא יהיה להם לא לזריעה ולא לחם לאכול, וצעקתם תעלה עד לשמים.⁵⁸

תיאורים דומים נתנו האיכרים עצמם בראשית שנת תרמ"ז: "מרבית הקולוניסטים אין להם לא כחות עבודה ולא זריעה, אף לא לחם לאכול". "מצבנו איום ונורא, ימי העבודה קרבו לבוא ואנו אין לנו כל, לא זריעה ולא לחם צר, ואם ח"ו יאחרו חו"צ [חובבי ציון] עזרתם, כי אז אבדנו עבודת השנה הזאת."⁵⁹

פרטים רבים ניתן ללמוד מרשימה סטטיסטית מפורטת שנערכה ונשלחה להנהגת חובבי ציון בד' בכסלו תרמ"ז (1.12.1886).⁶⁰ הרשימה מפרטת את מספר המשפחות והנפשות, הבתים והרפתות, הבהמות, העגלות והמחרשות, שיעור האדמה של כל אחד ואחד ואלו שטחים עיבד, כמות היבולים, התמיכה שניתנה והצרכים לשנה הקרובה.

רשימה סטטיסטית - פתח תקוה כסלו תרמ"ז						
בתים	סכומי התמיכה בשנת תרמ"ז	נתמכים על ידי חובבי ציון	עובדים בחקלאות	נפשות	משפחות	
39 בתים (רובם האיכרים)	6,435 פרנק במזומן (34 פרנק בממוצע לנפש), עוד 2,024 פרנק למספוא ומיעוטם וכן סיוע ל-11 משפחות ביהודי. יש השוכרים דירות בבתי אחרים.	190 איש (34 משפחות. מתוכן: 31 משפחות איכרים, הרב, השוחט, ובעל מפעל קטן)	54 עובדים (מ-42 משפחות)	277	6156	

58. דרויאנוב, כתבים, 493, בהערה; יערי-פולסקין, ספר היובל, עמ' תה.

59. כתבים, 877; כ"ץ, התלם הראשון, עמ' 114-115.

60. כתבים, 891. נתוני טבלה זו מובאים בתמצית גם אצל לילינבלום, דרך לעבור, עמ' 74-78. ליברכט, זכרונות, עמ' 49-50, הביא נתונים מפורטים הן לשנת תרמ"ו והן לשנת תרמ"ז, אולם עיון בהם מלמד ששתי הרשימות אינן אלא עיבוד של הרשימה בכתבים, 891, והשינויים ביניהם נובעים בעיקר מטעויות בניתוח הרשימה הנ"ל.

61. הרשימה מפרטת 57 משפחות בפתח תקוה וביהוד, אולם אחת מהן היא משפחת הגביר אהרן יהושע שפירא שהתגורר בביאליסטוק (ראו עליו לעיל שער חמישי, הע' 192), כבעלותו היה בית ביהוד. מעבר לכך נמנים 42 נפשות של "קאלאנ'ןיסטים] גם פועלים מקרוב באו".

			20	42		פועלים ומתיישבים חדשים
39	8,809 פרנק	190	74	319		סה"כ

רוב החקלאים זרעו חיטים, שעורים, שומשום, תפוחי אדמה ודורה ומיעוטם גם אבטיחים. כדלהלן:⁶²

שערים	קצרו	זרעו	מספר הדונמים	הזרעים	מתוך 42 המשפחות ⁶³
(1:3)	2,763.75 כלי (74,621.25 ק"ג)	886 כלי ⁶⁵ (23,922) (ק"ג)		חיטה	42
(1:4)	2,279 כלי (41,022 ק"ג)	571.5 כלי ⁶⁶ (10,287 ק"ג)	2,594 לתבואות חורף ⁶⁴ (כ-60 דונם בממוצע למשפחה)	שעורה	38

62. בעיתון הצבי, כ"ז בתמוז תרמ"ו (27.9.1886), עמ' קנח, ניתן גם כן פירוט של הזריעה, שבעיקרו תואם רשימה זו אולם יש בו שינויים שונים ונתייחס אליהם בהערות הבאות.
 63. בהצבי, שם, צויין בכלליות שמדובר ביבולים של 44 משפחות.
 64. בהצבי, שם, צויין שנזרעו לתבואות החורף 2,587.75 דונם, לפי הפירוט הבא: 1,533.5 דונם - 892.5 כלי חיטה, 1,015.75 דונם - 571.5 כלי שעורה, 38.5 דונם - 20.25 כלי תורמוס.
 65. מידת 'כלי' היא מידת נפח, שהייתה שונה מאזור לאזור. כאן מדובר היה ב'כלי יפו' שנפחה היה כ-36 ליטר. בטבלה צויין שמשקל חיטה בכלי יפו שווה ל-60 ליטרה רוסית (=409.5 גרם). כלומר כ-25 ק"ג. כך גם יוצא מדברי מרדכי דיסקין, דברי מרדכי, דף כו ע"א, שצייין ש-25 כלי חיטה שווים בערך למשקל 38 פוד רוסי (פוד=16.381 ק"ג). בהצבי שם צויין שכלי חיטה שווה ל-70 ליטרה רוסית (=28.66 ק"ג) וממקורות אחרים עולה שמשקל כלי חיטה היה בדרך כלל בין 27-30 ק"ג (ראו חיסין, מסע, עמ' 46; לוק וקית-רואץ', המדריך, עמ' 128). פריימן, ספר היובל, ב, עמ' 203, צייין שכלי חיטה בראשון לציון שווה לערך 10 רוטל (רוטל = 2.88 ק"ג) כלומר 28.8 ק"ג. ליברכט, זכרונות, עמ' 49, נקט כאן לפי 30 ק"ג לכלי. נקטנו למעלה את הממוצע של 27 ק"ג. על ההערמות הקבועות של הסוחרים בנוגע למדידה, ראו תיאורו של חיסין, שם.
 66. בטבלה צויין שמשקל כלי שעורה הוא 40-45 ליטרה רוסית, דהיינו כ-16.5 ק"ג - 18.5 ק"ג. לוק וקית-רואץ' (שם) נקטו 18-20 ק"ג. פריימן, ספר היובל, שם, צייין שבראשון לציון כלי שעורה הוא לערך 7.5 רוטל, דהיינו כ-21 ק"ג. ליברכט, שם, נקט על פי 20 ק"ג לכלי. ונקטנו למעלה על פי 18 ק"ג לכלי.

41	שומשום	2,303 לתבואות קיץ ⁶⁷ (כ-55 דונם בממוצע)	68 כלי ⁶⁸ 1,020 (ק"ג)	543.75 כלי (8,156.25 ק"ג)	(1:8)
36	תפוחי אדמה	(למשפחה)	443.8 אוקה ⁶⁹ (כ-) (570 ק"ג)	2219 אוקה (כ-) (2850 ק"ג)	(1:5)
35	דורה		213.8 כלי ⁷⁰ (5,772.6 ק"ג)	1069 כלי (28,863) (ק"ג)	(1:5)
12	אבטיחים		---	-----	בשווי 1,265 פרנק
סה"כ		4,897 (כ-115 דונם למשפחה בממוצע)			

כאמור מחייה סבירה של משפחה ממוצעת במושבות עמדה על כ-1,200 פרנק ויותר לשנה, אך היבול הנ"ל, וודאי בניכוי מס העושר, היה רחוק מלספק סכום זה ולא הספיק למחיית רוב האיכרים עד הקציר הבא (קיץ תרמ"ז), כפי שמפורט בטבלה הבאה:

משפחות איכרים שקבלו תמיכה בשנת תרמ"ו	נפשות	הוצאות קיום נדרשות עד הקציר (קיץ תרמ"ז) בפרנקים	נטו מהיבול למחייה, סך בפרנקים	תמיכה נדרשת בפרנקים
32	181	33,300	⁷¹ 12,280	21,020

67. בהצבי, שם, צויין שלתבואות הקיץ נזרעו 2,391.5 דונם, לפי הפירוט הבא: 1,358.5 דונם שומשום; 110 דונם ירקות, תפוחי אדמה וחימצה; 705 דונם דורה; 218 דונם אבטיחים.
68. לוק וקית-רואץ', המדריך, עמ' 128, נקטו שכלי שומשום ביפו = 12-16 ק"ג. ליברכט, זכרונות, עמ' 49, נקט כאן 22.65 ק"ג לכלי, ובעמ' 50, שם, נקט 20 ק"ג לכלי, ונקטנו למעלה על פי 15 ק"ג לכלי. יש לציין שבהצבי שם צויין שהכמות הייתה 700 אוקה (כ-900 ק"ג).
69. אוקה = 1.28 ק"ג וכך גם נקט ליברכט, שם, עמ' 49-50. בהצבי, שם, צויין שירקות ותפוחי אדמה נזרעו ב-14 קנטר (כ-4,000 ק"ג).
70. בהצבי שם צויין 25 כלי בלבד. ונראה שמדובר בטעות דפוס. לוק וקית-רואץ', המדריך, עמ' 128, ציינו, שכלי דורה ביפו = 27-25 ק"ג. ליברכט, שם, עמ' 49-50, נקט כאן 30 ק"ג לכלי (כמות הזריעה שנקט בעמ' 49 מוטעית). ונקטנו למעלה על פי 27 ק"ג לכלי.
71. בהצבי שם הוערך שווי היבולים של כל האיכרים ברוטו ב-40,500 רובל (=101,250 פרנק). לאור העובדה ש'מס העושר' הגיע ל-450 לירות תורכיות ששווין כ-4,050 רובל. אולם מלבד ש'מס העושר' היווה לעתים קרובות הרבה מעבר ל-10% מהיבול הממשי, קשה ליישב הערכה זו עם הסכום הריאלי המובא בתזכיר הרשמי של גוטמן, ועם הצורך בתמיכה לה נזקקו רוב האיכרים. בהנחה שמחיר כלי חיטה היה 4 פרנק וכלי שעורה היה 2 פרנק (ראו להלן ליד הע' 386), ההכנסה ברוטו מיבול החיטה והשעורה, המהווים את עיקר ההכנסה, מסתכמת בפחות מ-17,000 פרנק.

656.87	383.75	1,040.62		ממוצע למשפחה
116.13	67.84	183.97		ממוצע לנפש

בנוסף, 3 משפחות שמנו 9 נפשות, שלא קבלו תמיכה חדשית, נצרכו למימון עבור זריעה ומספוא בסך של 1,350 פרנק (150 פרנק לנפש). בקשות סיוע נוספות במושבה היו לצורך הקמת 7 בתים חדשים ואחזקת 2 בתים קיימים, בקשות לעזרה בהקמת 14 רפתות וסיוע לרפתות קיימות וכן לקניית פרות חולבות ובהמות עבודה וצרכים נוספים, בסך כולל של כ- 35,000 פרנק.

במכתב שכתב הרב אריה ליב פרומקין בו' בטבת תרמ"ז (2.1.1887), הוא תיאר את המצב הקשה:

בכל החלקה הגדולה והכבירה ההיא כל השדות עטופים בר ע"י עבודת אכרי המושבה אשר זרעו בשנה הזאת יותר מכפלים מאשר בשנה שעברה ובזעת אפיהם וביגיע כפיהם עבדו את כל העבודה הגדולה והקשה ההיא. אבל העניות שוררת שם עתה באופן נורא כי ראשי חו"צ [חובבי ציון] עזרום בשנה הזאת רק מעט מזער להוצאות הזריעה, וכמעט כולם (מלבד אחדים מהם) נתונים בעוני וברעבון (ל"ע [לא עלינו]), ואם לא ימהרו אחינו בני חו"צ לצאת לעזרתם אין עצה ח"ו [חס ושלום].⁷²

חובבי ציון ניסו להבין מה הסיבה ליבול המועט. צוינו על ידם גורמים שונים כמו זריעה מאוחרת בעקבות מימון מאוחר ומועט, שימוש בזרעים לאכילה בשל מחסור באוכל, חסרון בפועלים למשפחות העובדות, חוסר במקצרות הגורם להארכת עבודת הקציר ולהפסד התבואה, חוסר בקיאות בעבודת האדמה של מתיישבים חדשים, ובפרט חוסר במנהל מקצועי שיחלק את התמיכה כראוי וישגיח על העבודה. אך מעבר לכך נתלה המצב בשלוש בעיות עיקריות שהיו קשורות זו בזו:

א. פיצול הנחלות והחכרתן לערבים או נתינתן להם באריסות.

ב. מעמדו של 'הרבע' שנקנה מן הפלאחים.

ג. שאלת זיבול השדות.

כאמור, בשנת תרמ"ג הייתה המושבה בשלבי ארגון מחדש, ואדמת פתח תקוה כולה הוחכרה לערבים. אולם גם בשנים הבאות היו אדמות רבות מוחכרות לערבים. חלקות רבות וחצאי חלקות, בנות 40-160 דונם כל אחת, שהיו מפוזרות בשטח המושבה היו

72. המגיד, ט' בשבט תרמ"ז (3.2.1887), עמ' 37.

בבעלות אנשים שלא ישבו בפתח תקוה, אלא בירושלים או בחו"ל. אלו החכירו את אדמותיהם וחלקם החכירו לערבים, או ליהודים מפתח תקוה שהחכירו בעצמם לערבים. תופעה זו פגעה ביכול החקלאי, כיון שהפלאחים הערבים היו מניחים את בהמותיהם לרעות בשדות הסמוכות של היהודים, ולא חסרו גם מקרים של גניבת יכולי שדות היהודים. לכך יש להוסיף במיוחד את אדמת 'הרבע'. כאמור 'הרבע' הופקע על ידי הממשלה מן הפלאחים בשל חובות. האדמות ניקנו אמנם בשנת תרמ"ג על ידי רי"מ פינס אך כאמור לא ניתן אליהם קושאן וגבולותיהן לא היו ברורים. חוסר ההצלחה של חובבי ציון להסדיר את אישורי הבעלות על האדמות מנע את האפשרות לבנות בתים ולחפור בארות, עורר סכסוכי גבול עם הפלאחים, מנע חלוקה פנימית של האדמות ועיכב את עיבוד השטח.

יתר על כן רוב הקונים של אדמות ה'רבע' ישבו בחוץ-לארץ, והאדמות הוחכרו לאותם פלאחים, בעליהם הקודמים, שעבדו את האדמה ואגב כך גזלו מפעם לפעם גם חלקות שכנות. בשנת תרמ"ו עמד שטח המושבה על 14,284 דונמים. 6,130 דונם מתוכם בבעלות משפחות שגרו במושבה ו-8,154 דונם היו בבעלות חיצונית. מתוך כלל השטח נזרעו על ידי חקלאי המושבה סך-הכל 4,898 דונמים בלבד.⁷³

חובבי ציון עשו מאמצים למנוע את החכרת האדמות לערבים. בשנת תרמ"ו, ציין שמואל הירש, נקבע שחל איסור על מקבלי תמיכת חובבי ציון בפתח תקוה להעסיק אריסים ערבים בשדותיהם, וכי גם כאלו שאינם מקבלים תמיכה הסכימו שלא להחכיר את אדמתם לערבים. בפועל הוביל הדבר לסכסוך עם הפלאחים. אלו הורגלו לראות את השדות ובפרט שדות 'הרבע' כשלהם, גם אם רשמית הם אינם הבעלים, וראו בגירושם נישול, בפרט שהדבר פגע באפשרות המרעה שלהם. המתרחות אף הובילה להתנפלות ערבים על המושבה בכ"ב באדר ב' תרמ"ו (29.3.86), ואף לפולמוס משפטי.⁷⁴

למעשה המשיכה מציאות זאת להוות מכשול משמעותי, כפי שכתב אלעזר רוקח לד"ר פינסקר בכ"ב בכסלו תרמ"ז (9.12.86):

כל עוד שלא יקנו חובבי ציון החלקים האחרים מידי בעליהם היושבים בירושלים ומחכירים את אדמתם להפלאחים, אשר לפתע פתאום יעלה ויבוא חלק החכור מפלאח אחד באמצע השדות של אחינו העובדים, והפלאח גונב על

73. לילינבלום, דרך לעבור, עמ' 75-76; כ"ץ, התלם הראשון, עמ' 110-111.

74. המליץ, ב' באייר תרמ"ו (7.5.1886); פורסם שוב באליאב, ספר העלייה הראשונה, ב, עמ' 112-116.

ימין וגוזל על שמאל. כל עוד לא יוסרו המכשולים האלה, אין תקווה כי ישבעו אפילו הקולוניסטים היותר מצוינין]ם בעבודתם לחם.⁷⁵

מציאות זו תרמה לאיזיבול השדות. זיבול לא היה מקובל אצל הפלאחים הערבים, שעבדו את אדמותיהם לסירוגין בשיטת ה'מושעא', אך היה מקובל בשדות הטמפלרים, והיו שתלו בדבר זה את ההצלחה החקלאית של הטמפלרים. חובבי ציון והאיכרים במושבה הגיעו למסקנה שהזיבול יהווה מפתח להצלחת היבולים,⁷⁶ אולם במכתביהם בראשית תרמ"ז לפינסקר מציינים, הן גוטמן והירש והן רוקת, שכל עוד לא נפתרה שאלת סימון השדות וגבוליהן, לא יזבלו האיכרים את השדות, משום שמדובר בהשקעה כספית משמעותית שתבצע רק כשהאיכרים יהיו בטוחים שהשטח הנתון מצוי ברשותם לטווח ארוך.⁷⁷

נוסף לכך, התברר שהחלקות קטנות מדי מכדי שיוכלו לספק את צרכי בעליהן. כך בשלהי שנת תרמ"ז ציין פקיד הברון יהושע אוסוביצקי בנוגע לפתח תקוה ש"נסיון השנים האחרונות הראה ברור, כי בית אב בינוני צריך לפחות למאתים דונם אדמה למחיתו בצמצום על תבואת אדמתו".⁷⁸ אף בשנת תרנ"א (1891) יתלה יעקב גולדמן מירושלים, את עוני התושבים בפתח תקוה, שאדמתה נחשבה אדמה טובה, בהעדר קרקע וזיבול:

עקר הסבה לעניות אכריה הוא חסרון אדמה לכל אחד די צרכו. כלל גדול אמרו בעבודת אדמה: לכל אכר בינוני דרוש מאה וחמשים דונם אדמה מזובלה. ועוד כלל אחד אמרו: הזבל משביח פי שניים ואדמת פ"ת לא מזובלה היא וא"כ

75. כתבים, 897.

76. במכתב לחובבי ציון מי"ח באדר תרמ"ז (14.3.1887) ציין אברהם זלמן איכילוב מפתח תקוה, כי הניסיון הראה ש"אדמת פ"ת לא תיתנה יכולה די להחיות המשפחה העובדת גם בידיים חרוצות עד אשר יזבלו השדות ויטיבו אותה במחרישה טובה". חלקה ניסיונית שזובלה הניבה יכול פי ארבעה מחלקה שלא זובלה (אפ"ת, 001-001-001). הרב אריה ליב פרומקין ציין בט"ז בשבט תרמ"ח (29.1.1888): "זבל הבהמות והעופות מביא תועלת רבה להאכרים כאשר אנחנו רואים בעינינו, כי במקום המזובל תשא הארץ עשרת מונים" (המגיד, י"א באדר תרמ"ח (23.2.1888), עמ' 62). והשוו לדברי דוד יודילוביץ מכ"ב בכסלו תר"ן (15.12.1889): "אדמה שמנה כאדמת עקרון, דרך משל, יכולה להביא עד שמונה שערים גם בהעבדה כמנהג הערבים, ואין ספק שעלולה היא להביא פי שנים בהעבדה לפי תורת עבודת האדמה המושכלת ולא עוד אלא שגם אדמה רזה, כי ישימו אליה לב להשביחה לפי סדר התורה הזאת, עתידה להפך לגן עדן, כאשר תחזינה עינינו בשדות שרונה, אשר לבני ההיכל כי נהיו מאדמת חול לשדי תרומות" (דרוואנוב, מימים ראשונים, א, עמ' 53).

77. כתבים, 891, 897; כ"ץ החלם הראשון, עמ' 120, הע' 237.

78. מכתב אוסוביצקי לבן-יהודה מיום י"ח באלול תרמ"ז (25.8.1887) (הצבי, כ"ז באלול תרמ"ז (16.9.1887), עמ' קב).

איפון]א] דרוש לאיכרי'ם] שלש מאות דונמים ולהם אין אף המחצה מהשעור הזה.⁷⁹

נסיבות אלו העלו תהיות אצל חלק מחובבי ציון האם יש להתבסס רק על משק הפלחה במושבה. בשנת תרמ"ה הגיע לארץ מטעם חובבי ציון, איש העסקים קלונימוס זאב ויסוצקי, כדי לעמוד מקרוב על מצב המושבות. ויסוצקי נחשף לבעיותיה הקיומיות של פתח תקוה והסיק שיש לסדר לה מנהל ומימון צרכים שונים, לכלל ולפרט, אולם הסיק עוד, שאי אפשר להסתפק בגידולי קרקע ויש להגדיל את גידול הכרמים והמטעים, שיניבו יכול טוב בטווח הארוך. אחת הסיבות לכך הייתה המסקנה שהשטח הנדרש להצלחה מפלחה אינו מספק. בגישה זו, שיש להשקיע במטעים במקום בפלחה, תמכו גורמים נוספים בחובבי ציון, בפרט לאחר שהורחב משק הגפנים במושבות הברון. אולם למעשה המשיכה הפלחה להוות את הגידול העיקרי בפתח תקוה בשנים הבאות.⁸⁰

ביטוי מובהק למצב הקשה של המושבה ניתן לראות במצבו הכלכלי של זרח ברנט, אחד האנשים האמידים במושבה. ברנט היה ממייסדי המושבה בגלגולה הראשון. הוא בנה בה את בית האבן הראשון בשנת תר"מ (1880) ובכעלותו היו יותר מ-600 דונם. בשנת תרמ"א (1881) היגר ברנט עם משפחתו ללונדון, בתקווה לשוב אל המושבה לאחר השמיטה.⁸¹ בשנת תרמ"ג הוא חזר לארץ לכמה חודשים, שיקם את ביתו ההרוס ובנה בית נוסף בן שתי קומות, שאת קומתו השנייה ייעד לבית כנסת. כן בנה מכספו הפרטי מקווה למושבה. בטבת תרמ"ה הביא ברנט את משפחתו למושבה, ובא' באייר תרמ"ה (16.4.1885) חגג את חנוכת ביתו וכן הכניס ספר תורה לבית הכנסת שהקים. הוא קיווה אז להתפרנס מיבול שדותיו, אולם היבול היה מועט ולא הספיק אף לצרכי המינימום של משפחתו. בשל כך נסע לכמה חודשים ללונדון, ולאחר שהרוויח בעסקיו, קנה שם מספר

79. י' גולדמן, "שאר-ישוב", הארץ, א (תרנ"א), עמ' 119. עוד בשנת תרס"ב (1902) יציין האגרונום עקיבא י' אטינגר, שמשק הפלחה בפתח תקוה מניב לדונם רק 9 פרנק ברוטו ו-3 פרנק נטו, כך שרק שטח של 300-400 דונם יוכל לקיים משפחה (אביצור, החייאת החיטה, עמ' 42). לייב ליפקס, מאיכרי המושבה, ציין כי משנת 1910, לאחר שסודר מחזור זרעים, שכלל זנים חדשים כתלתן והוכנס השימוש בזבל כימי, הניבו יבולי השדה עד 20 שיערים במקום 6-8 שיערים בלבד (טרופה, ראשית, עמ' 58).

80. כ"ץ, התלם הראשון, עמ' 118-119. וראו במכתב ר' אליעזר מרדכי אלטשולר מסובלק לרב מוהליבר, מי"ז בשבט תרמ"ה (2.2.1885): "האחוזות פתח תקוה ויסוד המעלה, אשר הנדיב לא יפרנסם, הם ברעה גדולה [...] וכאשר שאלתי בני פתח תקוה, אשר זה כבר שבע שנים קנו נחלתם, מדוע לא נטעו פרי עץ, והיה להם כיום הזה תשועה גדולה, הודיעוני כל המניעות והסבות, אשר קרה להם מיום קנותם עד היום הזה, וכי מנוחת שעה לא היתה להם, ופירוד הדעות, אשר נעשה בין החברים לרגלי הסיבות, לא יכלו לעסוק בנטיעות וגידול צאן, אף כי יודעים הם, כי זה עיקר אושר ועושר בעלי נחלה בארץ" (כתבים, 511).

81. ברנט, זכרונות, עמ' 19-20. וראו בנספח 1, ליד הע' 15-16.

בתים והשכיר אותם, חזר למושבה. בשל הקושי לקבל את דמי השכירות שב עם משפחתו ללונדון. כעבור שנה שב לארץ והשקיע את כספו בנטיעת כרמים ובבניית כמה בתים.⁸² אולם חוסר ההצלחה בשדותיו הביאו למצב כלכלי קשה ובשנת תרמ"ז שב ללונדון, וכפי שפירט בזיכרונותיו:

כל השקעותי לא הביאו לי בכ"ז [בכל זה] הכנסה הגונה, כי יכול השדה לא הצליח והנה קרבה שנת השבע, וכל מה שנמצא בידי במזומן אזל מבלי שהי' [ה] אפשר לי לקוות שפירותיו תשובנה לי במהרה, ויביאו לי פרנסה מרווחת, בפחי נפש ולב שבור הכרחתי להחליט אז ע"ד [על דבר] חזירתי ללונדון בפעם השמינית, בשעה שלא נשארו לי שום אמצעים אף להוצאות הדרך, והכרחתי לעשות מכירה פומבית מכל חפצי וכלי ביתי ובתמורתם נסעתי ללונדון.⁸³

הוא החכיר את אדמותיו לשנתיים עד השמיטה, וחזר עם משפחתו לארץ רק כעבור שלוש שנים, והשתקע ביפו.⁸⁴

מצבה של פתח תקוה וחוסר האמצעים בידי חובבי ציון לתומכה, הביאו למעורבותו של הברון רוטשילד במושבה. אף שלא לקח את המושבה ממש תחת חסותו, החליט הברון לתמוך בפתח תקוה באופן ניכר. בין פעולותיו החשובות, שהחלו בחודש שבט תרמ"ז היו: סידור מעמדו המשפטי של 'הרבע', ורישומו בטאבו על שם מיכאל ארלנגר; מינוי מנהל מטעמו לפתח תקוה; מימון כל ההוצאות הציבוריות של פתח תקוה: רב, מורים, מיילדת, רוקח; תשלום חובות לממשלה; מימון קניית בהמות ומשאבה; מתן תמיכה עד זמן הקציר, לאיכרים נזקקים ולבהמותיהם ואף תשלומים לאיכרים פרטיים לשם נטיעת כרמים.⁸⁵

את תרומתו הרבה של הברון, יחד עם התסכול על חוסר האונים של חובבי ציון, תיאר בשלהי שנת תרמ"ז, אחד מראשי חובבי ציון:

[...] התעורר באחרונה הנדיב הידוע וירא כי אזלת יד ארבע מאות רבוא אחיו בארצות הצפון לעשות אחד ממאה מאשר יעשה הוא האחד ואין שני לו בחסדו

82. ברנט, שם, עמ' 22-29.

83. ברנט, שם, עמ' 30-31.

84. שם, עמ' 31. על פועלו של ברנט בהקמת שכונת נוה שלום ביפו, ראו ספיר, זרח ברנט, עמ' 201-213.

85. שייד, זכרונות, עמ' 228; אהרנסון, הבארוך, עמ' 92-93. וראו גם: מכתב א"ז איכילוב לחובבי ציון, מי"ח באדר תרמ"ז (14.3.1887) (אפ"ת, 001.001.001-96). במקביל נרשמו אדמותיו של דוד גוטמן, שהיה עירי, על שם ארלנגר, כדי למנוע את המצב שבמותו של גוטמן יועברו אדמותיו לשלטונות (כתבים, 989).

הגדול, ראה כי אפס עצור ועזוב בחוב"צ [בחובכי ציון] [...] ויפרוש כנפיו על "פתח-תקוה" להספיק צרכיה במשך שנה תמימה.⁸⁶

אולם אף שהיכול באותה שנה היה המוצלח ביותר מאז הקמת המושבה, לא השתפר מצבם של התושבים באופן משמעותי, כפרט בשל העובדה שעל האיכרים רבצו חובות רבים, כפי שציין בשלהי השנה, אחד מאנשי חובכי ציון, ששהה אז בארץ:

גם מ"פתח תקוה" לא תפתח לנו התקוה כי ישבעו מעבור ארצם, אף כי ברכם ה' בשנה הזאת והאדמה נתנה את יכולה, כי הקומץ שאספו בשנה הזאת אינו משביע את האריות, המה הנושים אשר לוו והקיפו מהם בשנים שעברו. ואף אם נחשב כי תמצא להם תבואת השדה לשלם את חובותיהם עוד שאלת "מה נאכל בשנה הזאת" עומדת לפנייהם ואין בידם לפורקה, ומצבם מורה מאד עד שצעירים אחדים הנחשבים בין הקולוניסטים עוזבים את אדמת אבותינו ושמים פעמיהם לאמריקא. ועין מי לא תדמע לראות כי אנשים כאלה אשר כחם במתנם ונשאו וסבלו משאם ועבודתם במשך שנים אחדות, נלאו עתה מנשוא, כי כשל כה הסבל, והנשארים גם הם ימקו בעבודתם ובמחסוריהם ועיניהם תלויות לחסד אחיהם!⁸⁷

בשל כך החליט הברון להעמיק את מעורבותו במושבה. אחת המטלות החשובות שנטל על עצמו הברון היה מינוי פקיד שיהיה בא-כוח של המושבה בפני הרשויות. סוגייה זו הייתה משמעותית הן בנוגע להשגות גבול, מעשי אלימות ועלילות והן כדי לסדר את תשלום המסים (מסי העושר, הוורק והעסקריה (=מס הפטור משירות צבאי)) בצורה מיטבית. לשם כך מינתה פקידות הברון 'מוכתר' למושבה שישב ביפו והוצמד לו עורך דין. במקביל מימנה הפקידות מודד מומחה, שעבד במשך שנתיים כדי לסמן במדויק את גבול הנחלות במושבה.⁸⁸ את תרומת הברון סיכם מרדכי דיסקין, מאיכרי המושבה, כך:

86. כנסת ישראל, ג (תרמ"ח), דורש לציון, עמ' 205. קרסל, אם המושבות, עמ' 181-182.
87. יהושע אייזנשטדט, המליץ, ט' בתשרי תרמ"ח (27.9.1887), עמ' 2189. הדברים נכתבו ב"ח באלול תרמ"ז (7.9.1887). דברים דומים כתב דוד יודילוביץ מראשון לציון. הוא ציין שיש איכרים שתבואת החיטה והשעורה נתנה להם רק 4-5 שערים, אולם רובם "זכו לראות מפרי אדמתם גם תשעה, עשרה ואף שנים עשר שערים", אך הם נאלצים להחזיר ההלוואות שלקחו "טרם היה להם תמיכת הנדיב" ולכן "עוד יחסר להם למחיתם השנה" (הצבי, כ"ט באב תרמ"ז (19.8.1887), עמ' פה). הוא ציין עוד (שם, כ"ז באלול תרמ"ז (16.9.1887), עמ' ק), שתפוחי האדמה הביאו יכול יפה של 50-60 שערים.
88. טרופה, ראשית, עמ' 47. פירוט של חלק מהוצאות הברון על המושבה נתן מרדכי דיסקין (דברי מרדכי, דף ו ע"א-ז ע"ב. הספר נדפס בשנת תרמ"ט):
1. כ-700 פרנק לחדש למלמדים.

מי יוכל להכחיש כי לולא חסדי הנדיב כי אז לא תוכל המושבה פתח תקוה (אשר איננה עומדת תחת מחסהו) לעמוד אפילו שעה אחת [...] מי ימלל חסדי הנדיב שיחי'ה] ומי יוכל לספור כל צדקותיו אשר הוא עושה אתנו, יהי שמו מבורך לעולם ועד.⁸⁹

פעולה משמעותית נוספת שנקט הברון בשנת תרמ"ח, הייתה קניית אדמות בפתח תקוה מבעלים נעדרים. כאמור בשל קשייה של פתח תקוה בשנותיה הראשונות נמכרו חלקות וחצאי חלקות לקונים רבים מירושלים ומחו"ל. מציאות זו הקשתה מאד על פיתוחה של המושבה, והברון נאות לקנות אדמות אלו. חובבי ציון ריכזו את קרקעות הבעלים הנעדרים בחו"ל ופקידות הברון עסקה בריכוז הקרקעות שבעליהן גרו בארץ. הברון קנה כ-2,500 דונם ובכוונתו הייתה לקנות שטח גדול נוסף. חלק נכבד משטחים אלו ייעד הברון עבור איכרים חסרי קרקע, לזריעה ולנטיעה, וחלק אחר יועד לחקלאות ניסיונית ולמשתלת אילני סרק, בפרט אקליפטוסים, לחלוקה בחינם לבני המושבה.⁹⁰ באביב תרמ"ח ביקר פקיד הברון במושבה בלוויית האגרונום הצרפתי ז'ראר ארמן, שבדק את האפשרות לגדל צמר גפן וזרעים שונים על גדת הירקון. כן הוחל בהכנות לחלוקת נחלות המושבה ובפעילות להשגת רישיונות לבניית מבנים במושבה, שעלותה הרבה מומנה אף היא על ידי הברון.⁹¹ כפי שנראה להלן, במהלך שנת תרמ"ט החלה פקידות הברון לגבש את מדיניותה המעשית.

2. מימון רופא ורוקח למושבה (בלעדם היו צריכים לשלם שכר רופא מיפו לפתח תקוה 20 פרנק וללידה 30 פרנק, ולעתים מחיר כפול, וכן מחיר תרופות 40 פרנק).
  3. תמיכה כ-4-5 חודשים לשנה עד הקציר לאיכרים ולמזון הסוסים.
  4. עגלות בשווי 260 פרנק לעגלה - כמעט לכל האיכרים.
  5. לרבים נתן סוסים, תמיכה לבניית רפתות, ומתן חיטה ושעורה לזריעה.
  6. מתן שכירות דירה לאלו שאין להם בתים - בעלות 200 פרנק לשנה או יותר לפי מספר בני המשפחה.
  7. הוצאות ציבוריות - כמה אלפי פרנק לחודש.
  8. תשלום מס הוורקו לארבע השנים האחרונות "אשר לא אחד מבני פ"ת סלק המכס".
  9. "וגם נתן די זהב להוצאות הנחוצות", בפרט עבור קניית 'הרבע'.
89. דיסקין, שם.
90. המליץ, כ"ו באדר תרמ"ח (9.3.88), עמ' 483; שייד, זכרונות, עמ' 225-232; קרסל, אם המושבות, עמ' 184; טרופה, ראשית, עמ' 47; שאמה, בית רוטשילד, עמ' 108-109; אהרנסון, הבארוך, עמ' 93.
91. המליץ, כ"ח באלול תרמ"ח (4.9.1888), עמ' 964-965. על פי מכתב של אברהם סוויאטיצקי מפתח תקוה (ראו להלן הע' 153).

נתונים לגבי פתח תקוה תרמ"ג - תר"ן (1883-1890)			
עובדים בחקלאות	נפשות	משפחות	
31	120	כ-30	תרמ"ג ⁹²
	155	34	תרמ"ד ⁹³
47	171	39	תרמ"ה ⁹⁴
60	277	56	תרמ"ז ⁹⁵
20	42	ומתיישבים חדשים ופועלים	
(סה"כ: 80)	(סה"כ: 319)		
101	330	66	תרמ"ח ⁹⁶
(11)	(50)	(ביהוד: 12)	

92. הנתונים על פי יעקב גולדמן, "שאר ישוב", האסיף א (תרמ"ה), עמ' 139. הדברים נכתבו בסיון תרמ"ג. גולדמן ציין ש-14 מתוך 120 האנשים הם שכירי יום שאינם תושבים. וראו דיווחו של שמואל הירש מ-20.12.1883 (כ"א בכסלו תרמ"ד) (כתבים, 299).
93. הנתונים לקוחים מתזכיר ששלחו אנשי פתח תקוה, בתשרי תרמ"ה, לוועידת קטוביץ (יערי-פולסקין, ספר היובל, עמ' רסג-רסד; אפל, בתוך ראשית, עמ' 498. בתזכיר צויין עוד שבפתח תקוה יש 81 חלקות חקלאיות וביהוד 18 חלקות).
94. כתבים, 541. וראו הנתונים בכתבים, 566, על פי דו"ח סטטיסטי של דניאל ליפשיץ: במושבה 154 חלקות, בבעלות 97 בעלים. יושבים במושבה 38 משפחות המונות 171 נפש. במכתב שכתב ליפשיץ, באדר תרמ"ה, הוא מנה 35 משפחות: 14 משפחות ביהוד, 14 בפתח תקוה, 4 עברו ליפו ובכוונתם לשוב לחו"ל (אורן, דמויות, עמ' 151).
95. כתבים, 891; לילינבלום, דרך לעבור, עמ' 74-78.
96. המליץ, כ"ה בכסלו תרמ"ח (11.12.1887), עמ' 2695, דיווח של אוסוביצקי הפקיד הממונה על המושבה מטעם הברון. בתיאור שנתן הרב אריה ליב פרומקין בשנת תרמ"ח על "מצב קולוניא פ"ת" הוא ציין שבמושבה כ-70 משפחות, המונות כ-470-500 נפש. מתוכן 35-40 משפחות מקבלות תמיכה (אצ"מ A9\93\4) ונראה שכלל גם את יהוד.

100	98365	73 משפחות ועוד פועלים שכירי יום 37 משפחות חקלאים: 28 - מתר"ן בחסות הנדיב עד אז קבלו תמיכה מחובבי ציון 6 - מקבלות תמיכה מחובבי ציון 3 - ללא תמיכה	תרמ"ט - תר"ץ ⁹⁷
-----	-------	---	-------------------------------

97. הנתונים עולים מהדיווחים הסטטיסטיים המוזכרים ב: כתבים, 1386 (דיווח של ר"מ פינס למל"ל מכ"ג באלול תרמ"ט (19.9.1889); כתבים, 1436 (במאמר של מל"ל מו' בטבת תר"ץ (29.12.1889)); אפל, בתוך ראשית, עמ' 250 ("דיעות סטטיסטיות מהמושבות בשנת תר"ץ"). וראו גם הנתונים שציין יהושע שטמפר, בשנת 1889: פתח תקוה: 69 משפחות, 412 נפש; יהוד: 12 משפחות, 50 נפש (לעיל, שער רביעי, הע' 113). ליברכט, זכרונות, עמ' 50, הביא סטיסטיקה קצת שונה לשנת תרמ"ט: 96 משפחות, 398 נפשות, 120 עובדים (ותמוה שמציין שם שטח זרוע של 5,078 דונם בשנת השמיטה). וראו גם נתונים שציין מבקר בפתח תקוה בקיץ תר"ץ: 33 משפחות איכרים (28 בחסות הנדיב) 27 משפחות בעלי מלאכה ועוד פקידים שונים, 12 איכרים ביהוד, וישיבה של הרב יפה עם 8 תלמידים (חבצלת, ח' באב תר"ץ (27.3.1890), עמ' 300; שם, ט"ז באב (1.8.1890), עמ' 306). יש לציין רשימה נוספת בה יש נתונים אחרים על ההתפתחות הדמוגרפית של פתח תקוה:

תרמ"ב	באו	עזבו	נולדו	מתו	סה"כ
66	-	-	-	-	66
תרמ"ג	130	-	-	1	195
תרמ"ד	95	5	3	3	285
תרמ"ה	91	20	3	4	352
תרמ"ו	39	19	8	4	376
תרמ"ז	41	14	10	4	409
תרמ"ח	66	17	14	6	466
תרמ"ט	39	36	19	7	481
תר"ץ	40	32	25	11	503
תרנ"א	89	55	23	25	535

רשימה זו הביא א"ש הרשברג בספרו (משפט הישוב החדש, עמ' 134). אהרנסון, הבארון, עמ' 261, שיער שמקורה ברשימות דניאל ליפשיץ, אך הנתונים המוזכרים לעיל בנוגע לשנת תרמ"ה שונים מן האמור ברשימה כאן, אף שהם התבססו על נתוני ליפשיץ. גם בנוגע לשנת תרנ"א ציין ליפשיץ במפורש נתונים אחרים: 94 משפחות, מתוכן 78 בעלי משקים. סה"כ איש, מתוכם 133 עובדים בחקלאות (יעבץ, הארץ, ד (תרנ"א), עמ' 143-155; ברזילי, המושבות, עמ' 41). הרשימה שהביא הרשברג גם מעלה כמה תמיהות (בנוסף לטעות קלה בחישובי שנת תרמ"ה. כנראה במספרי הבאים או העוזבים). תמוה שמוזכרים 66 איש בתרמ"ב, כשהמושבה הייתה נטושה (ושמא הכוונה למשפחות שתכננו כבר בתרמ"ב להתיישב בה), וכן שהמספרים בה גדולים בהרבה מבמקורות אחרים, ואולי היא כוללת גם פועלים שעבדו במושבה ולא נספרו בשאר הרשימות.

98. מל"ל ואפל נקטו: 363 (כתבים, 1436; אפל, בתוך ראשית, עמ' 250).

		12 בעלי מלאכה עצמאים:	
		4 נגרים	
		1 נפח	
		2 סנדלרים	
		2 חייטים	
		2 חנוונים	
		1 אופה	
		12 תפקידי שירות במימון הברון	
		1 רב	
		1 שוחט	
		8 מלמדים (2 במימון לחמץ)	
		1 מלמדת	
		1 שואב מים	

סוגיית השמיטה

את סוגיית השמיטה בפתח תקוה יש לבחון ראשית לאור מצבה ההתיישבותי והחקלאי המורכב של המושבה. ערב השמיטה היו בפתח תקוה כ-70 משפחות ועוד פועלים. 37 משפחות מתוכן עסקו בחקלאות. האיכרים גידלו בעיקר תבואות חורף וקיץ.⁹⁹ אחדים עסקו גם בגידול ירקות במתכונת מצומצמת.¹⁰⁰

במקביל החלו כמה מבני המושבה להשקיע בנטיעת עצים, ובמיוחד גפנים. השקעה במטעים דרשה הוצאה ראשונית לא קטנה ששכרה יגיע לאחר שנים, ולכן לא אפיינה את רוב המתיישבים. כבר משנת תרמ"ו (1886) החלו אחדים מבני המושבה לנטוע עצי פרי במתכונת מצומצמת. יהודה ראב היה כנראה הראשון שנטע באותה שנה "כרם ענבים קטן

99. בדו"ח שכתב הרב אריה ליב פרומקין על המושבה, בשנת תרמ"ח, הוא ציין את גידולי השדה הרווחים במושבה: "מדת פרותיו בחטים מן 5-7 גרעינין. בשעורים מן 9-12. תורמוס במדה גדושה. תפוחי אדמה - במדה ממוצעת וטובה ונגמרים בפרוס הפורים. שחת ודשא לא ימצאו טובים כמו בחו"ל וזמנם רק מירח שבט עד אייר [...] תבואות הקיץ: שומשום נמכרים למעשה שמן שומשומין וטוב מאד לאכילה, דורא - הערבים אוכלים אותן. מחירו 25% יותר משעורים, אבטיחים, מלונים [...] לבד זאת יש זריעת קיץ וחורף, בצלים אפונין וכו'" (אצ"מ 93\4A).

100. ראו כ"ץ, התלם הראשון, עמ' 88, הע' 108, עמ' 109-123.

ושורת עצי תאנה", כתוספת למשק הפלחה העיקרי.¹⁰¹ במהלך חורף תרמ"ז ניטעו עוד גפנים.¹⁰² דיווח מתחילת תרמ"ח מציין כבר, שבפתח תקוה 35,000 גפנים, 1,600 עצי זית ו-100 עצים שונים, וביהוד 2,000 גפנים ו-200 עצי תאנה.¹⁰³

בלטה בנטיעותיה אחוזת 'נחלת צבי' שהוקמה ונוהלה על ידי הרב אריה ליב פרומקין, ששימש קודם כרב קהילת אלקסוט, הסמוכה לקובנה. בשנת תרמ"ד (1884) קנה הרב פרומקין בפתח תקוה שטח של כ-900 דונם, ברובו מכספו של הגביר עובדיה (אמיל) לחמן מברלין. במימונו של לחמן הוא הקים במקום 'תלמוד תורה'¹⁰⁴ ובמקביל החל לעסוק בפיתוח חקלאי של האחוזה. תחילה עסק בעיקר בגידול תבואה ומשנת תרמ"ז החל לעסוק בנטיעה מסיבית של עצי פרי. עיבוד שטח המטעים החל בסיוע כ-70-80 פועלים, כשהרב פרומקין מסתייע במדריך חקלאי ובספרות מקצועית ומתייעץ עם חקלאים מראשון לציון ומשרונה, ועם שמואל הירש ממקוה ישראל, כשלצדו 6-7 פועלים יהודים העובדים אתו דרך קבע.¹⁰⁵ בשנים תרמ"ז-תרמ"ח ניטעו במקום עשרות אלפי עצים ממינים שונים ובפרט גפנים והדרים, ונזרעו ירקות.¹⁰⁶ כך למשל תיאר הרב פרומקין את העבודות החקלאיות במשקו, במכתב שכתב לעיתון המגיד, בט"ז בשבט תרמ"ח (29.1.1888):

101. ראב, התלם הראשון, עמ' 94. עדויות על נטיעת זיתים ואקליפטוסים, ראו אצל כ"ץ, שם, עמ' 119, הע' 136. את הגפנים, מסוגים שונים, קנה ראב בשרונה הגרמנית. אחריו ניטעו גפנים, לצריכה ביתית, גם הרב א"ל פרומקין ושנה אחר כך גם זאב אריה יטקובסקי, אברהם זלמן איכילוב, ירמי [כנראה: ר' אברהם שמעון ירמה], [משה] עמנואל ועוד (ליברכט, זכרונות, עמ' 49; טרופה, יסודות, עמ' 24).
102. בכ"ז בחשון תרמ"ז (25.11.1886), ציין אברהם זלמן איכילוב במכתב, כי אחדים מבני פתח תקוה ניטעו כרמים בשנה הקודמת ומתכוננים לנטוע עוד גפנים בחודש שבט הקרוב, והוסיף שבעלי הכרמים הציעו לו חלקה של עשרה דונם בהקפה, כדי לנטוע בה גפנים, אך אין לו אמצעים כספיים מספיקים גם לעבודת הפלחה וגם לעבודת הכרם (אפ"ת 96-001.001.001).
103. המליץ, כ"ה בכסלו תרמ"ח (11.12.1887), עמ' 2695. וראו יערי-פולסקין, ספר היובל, עמ' שפו, פירוט של כ-2,000 עצים ביהוד, רובם גפנים זיתים ותאנים. ובדיווחו של יהושע שטמפפר, כנראה משלהי שנת תרמ"ט, צויין שבפתח תקוה, 350,000 גפנים וכ-3,000 עצים נוספים.
104. ראו לעיל שער רביעי, ליד הע' 261.
105. יערי-פולסקין, ספר היובל, עמ' שמו; סגל, בראשית, עמ' 28.
106. הרב פרומקין ציין כי נטיעת הפרדס נעשתה בעצתו של שמואל הירש (יערי-פולסקין, שם, עמ' שמו). בזיכרונותיה ציינה בתו של הרב פרומקין כי אביה הביא מיפו פרדסן ערבי שהיה "מומחה גדול בגידול עצי ציטרוס [הדרים] וירקות". בנוסף הוא התייעץ עם ראובן לרר מואדי חנין ועם האחים פלמן מאחוזת סומייל שהיו בעלי פרדסים (סגל, שם, עמ' 32). היא הוסיפה כי "בשנים ההן התנהגו היהודים האחדים שהיו להם פרדסים בשיטתם של הערבים שלא היו מסתפקים בהכנסה לעתיד לבא, אחרי כמה וכמה שנים, והיו מוציאים הכנסה הגונה מירקות שהיו זורעים בין האילנות. גם אצלנו היו הירקות מכניסים במדה הגונה, ורק לאחר זמן הכזיב מעין הבאר, והיה לנו לחדול מירקות ולהחזיק את המים בשביל האלנות בלבד" (שם). עקיבא ליברכט, שאביו ואחר כך הוא עצמו, ניהלו את אחוזת לחמן לאחר עזיבת הרב פרומקין, ציין כי

כשבעים פועלים (ומהם שלשה עשר יהודים [...]) עובדים אצלי כעת בכרמים ובבעיירי [בפרדסים] לבד [=חוץ מן] הבונים בבעייראע והפועלים התמידים בעבודת החרישה [...]. במשך הימים עדרנו במעבה האדמה על עומק אמה בשטח חמשה עשר מארגין אשכנזית לבד שלשה מארגען בבעייראע של האראנזין [התפוזים] ונעש ל"ג אלף חפירות לעצי גפן וחמש מאה לאראנזין ונטע עד היום שלשת אלפים תאנים שנים עשר אלף שקדים חמשה עשר אלף גפנים עם אראנזין ועוד עלינו במשך שני השבועות הבאות לטעת עוד יותר ממספר הזה בע"ה לבד שבעת אלפים אראנזין דונדאניש וגינות הירקות ועבודת השדה מהשעורה והחטה.¹⁰⁷

"מכמה טעמים לא הצליח הפרדס: שתילים גרוועים, אדמה כבדה מאוד, חוסר מים, מחלת הגומוז. בכל אלף נמשך קיומו העלוב עד שנת תרס"א" (ליברכט, זכרונות, עמ' 49).

107. סה"ל 11 02 951 V. וראו עור: תורה מציון, שנה ב, א (תרמ"ח), סי' ב; המליץ, כ"ט באייר תרמ"ח (10.5.88), עמ' 976; ד' בסיון תרמ"ח (14.5.1888), עמ' 1003. תיאור נוסף נתן הרב פרומקין במכתב מי"ב בתשרי תרמ"ט (17.9.1888) ובו פרט גם את הצפי לרווח המטעים: "הגבלתי אחוזותי [של לחמן] בחפירות עמוקות ומטעי עצי קאקטוס בשטח שמונת אלפים וחמש מאה מעטר אשר נטעתי בתוכם כרמי גפן מן ששים אלפים בדים ושבעה אלף תאנים ושקדים למרבה, ובניתי למענו באר [...] ויזיל מימיו 120 קוביק מעטר כל יום אל הברכות והפגלים המובילים אל הגן של ארענגין [הדרים] באורך שלש מאה מעטר, ונטעתי בו 623 פארטגעליס [תפוזים] 604 לימאנין 100 אתרוגים לבד ששה עשר אלף ממינים אלו הנקראים נטעים חניכים [שתילי תפוזים], רוב הנטעים האלו נעשו בשנה העברה, אבל אחרי ארבע וחמש שנה בכוחן להביא פרי תבואתם עד עשרים אלף פראנק לשנה בערך בע"ה לפי ברכת השנים, בשנים החולפים אם כי היו ריוח מתוצאות יבול מזרע תבואת החורף והקיץ נבלעו בהוצאות התמידיות" (סה"ל 46 01 951 V). במכתב ללחמן מיום ה' בחשון תרמ"ט (10.10.1888), בו ניסה לשכנע אותו להמשיך לממן את אחזקת האחוזה, כתב הרב פרומקין, כי כרגע המאזן הוא שלילי, ובשנים הקרובות הרווח הצפוי מן היבולים הקיימים הוא 2,000 מארק (כ-2,400 פרנק) לשנה ונדרשת הוצאה של 5,000 מארק לשנה (כ-6,000 פרנק) למימון חמש משפחות פועלים, אולם לאחר תום שנות הערלה של העצים שניטעו ברובם ערב השמיטה, צפוי רווח גדול של 15%-10% לשנה (סה"ל 15 01 951 V, מכתב 7). במכתב לרב מוהליבר מכסלו תר"ץ ציין הרב פרומקין כי צפייתו היא "אשר הבית והנחלה הלזאת תביא פרי יבול להאדון לאחמאנן ולאוצרו מדי שנה מן ט"ו עד כ"ה אלפים פראנק אם אך יהיה לבבו טוב עליו להספיק די מחסורה בשלשת או ארבעת השנים הבאות, שמונה וששים אלפים גפנים מסוגים בגדרים וסאבערעש במרחק קרוב לתשע אלפים מעטר ובעייראע מן י"א מאות אילנות וי"ב אלפים דונדאניש, לבד בתים ורפתים, בקר רב וסוסים ומכשיריהם ושניידמאשינע [מקצרה] וכו' וכו' ישתרעו על כברת אדמה גדולה קרוב למאה העקטרי כלם עומדים הכן לברכת ה' אשר יצוה עליהם". והוא אף ציין שהוא מעוניין "לטעת על מקומות הקרובים לכרמים הראשונים עם תחבולות הברכה עד ק"ן אלפים גפנים חדשים". הוא ציין כי ההוצאה תהיה מועטה, "רק עבור החפירות העולות בערך ק"ן נפוליון [3,000 פרנק] כי האדמה מוכנת והבדים יש לנו כעתה מהגפנים הראשונים" (סה"ל 951 V 1 01, מכתב 3). יש לציין שבניגוד לדברי כמה חוקרים (אביצור, תרומתה, עמ' 137; הנ"ל, החקלאות, עמ' 240; אהרנסון, הבארון, עמ' 207), לא הקים הרב פרומקין בשנת תרמ"ט יקב באחוזה, והיקב היחיד והפרימיטיבי שפעל במושבה, לפחות עד שנת תרנ"ה, היה זה של דוד שפיגל. היקב באחוזה לחמן הוקם

כמו כן, נחפרה במקום באר עמוקה וניבנו שתי ברכות השקיה לפרדסים, שפתיחתן נחוגה ברוב עם ב"ג בניסן תרמ"ח (25.3.1888).¹⁰⁸

במהלך שנת תרמ"ח ניטעו בשטח המושבה עוד גפנים רבות, רובן על ידי פקידות הברון. מקור אחד דווח על נטיעת "רבבות דליות של גפנים" על שטח של 300 דונם מאדמת הברון, המיועדים לחלוקה ל-40 משפחות, וכן על נטיעה של כ-30 אלף גפנים על ידי הרב פרומקין, נוסף על מה שנטע בשנה הקודמת.¹⁰⁹ דיווח נוסף מציין ש"בפתח תקוה נטעו ש"ז [שנה זו] ערך מאה ועשרים אלף דליות שטאק [כנות] מלבד חמשה וארבעים אלף הדליות אשר נטע הרה"ג מו"ה אל"פ [הרב הגאון מורינו הרב אריה ליב פרומקין] הי"ו על אדמת ה'אדון] לאחמאן מברלין, ושלשה עשר אלף נטע ה' יחיאל דוד שפיגעל".¹¹⁰

ובסקירה נוספת שנתן, בשנת תרמ"ח, הרב א"ל פרומקין, הוא ציין:

אדמת פ"ת טובה מאד לחטים ושעורים [...] 1/3 מאדמתה הוכשר לגפנים. הגפנים שנעבדו בתוכה היו בשנת תרמ"ו מאת יחידים - ברנט שטאמפר וכו' בכלל נזרע אז קרוב לעשרים אלף נטיעות. בשנה זו - התרמ"ח נטעתי אני וה' שפיגל, ורוב הקולוניסטים מי שקבלו תמיכה מהנדיב ס"ה נטעו לערך קרוב ל-180 אלף נטיעות לבד הגנות והאראנזין שנטעתיים בפקודת שולחי.¹¹¹

המציאות החקלאית והיישובית ערב השמיטה הייתה אפוא מורכבת. רבים מהחקלאים עיבדו חלקות לא מספקות בגודלן ובתפוקתן, כשלמושבה צרכים כלכליים רבים, ציבוריים ופרטיים. מצבה הקשה של הפלחה הוביל להתפתחות ענף הגפן, שהיה עדיין בראשיתו במושבה ואף לשתילה ראשונית של פרדס באחוזה לחמן. אדמות רבות ניקנו על ידי הברון

רק לאחר שהאחוזה עברה לניהול משפחת ליברכט (ראו ליברכט, זכרונות, עמ' 52; נאמן, חברון שלנו, עמ' 189).

108. תורה מציון, שנה ב, א (תרמ"ח), סי' ב; המליץ, כ"ט באייר תרמ"ח (10.5.88), עמ' 976; ד' בסיון תרמ"ח (14.5.1888), עמ' 1003; קרסל, אם המושבות, עמ' 185; טרופה, יסודות, עמ' 14. כנסת ישראל, ג (תרמ"ח), דורש לציון, עמ' 246.

109. היום, י' באדר תרמ"ח (22.2.88), עמ' 2. הדיווח הוא מ"ח בשבט תרמ"ח (31.1.1888); המגיד, י"א באדר תרמ"ח, (23.2.1888), עמ' 62. הדיווח הוא מכ"ט בשבט תרמ"ח (11.2.1888). וראו גם הדיווח בחבצלת על מתן הלוואה של 10 פרנק (במקום 20 פרנק שהובטחו בחורף הקודם) לכל משפחה לצרכי נטיעת גפנים (חבצלת, כ' בתמוז תרמ"ח (27.6.1888), עמ' 260).

110. המליץ, א' בתמוז תרמ"ח (20.6.1888), עמ' 1220-1219. דוד יחיאל מיכל שפיגל, יליד בסרביה, היה יצרן יין עוד בחוץ לארץ. הוא עלה ארצה בשנת תרמ"ז (1887) כשברשותו 70,000 פרנק. הוא קנה שטח של 180 דונם בפתח תקוה, ופיתח, יחד עם חמשת בניו, כרם גדול.

111. אצ"מ A9\93\4.

לצורך איכרי המושבה, אלא שטרם הוברר מה בדיוק ייעשה באדמות אלו. חלק מסוים ניטע כאמור בגפנים אך חלקן הגדול טרם עובד, בנוסף, היו עדיין חלקות רבות בידי בעלים נעדרים.

עם התחלת הדיונים בנושא השמיטה החלו לעסוק בנושא גם במושבה. יש לציין שכמה שנים קודם, במוצאי שבת, ד' באייר תרמ"ה (19.4.1885) חתמו 18 איכרים מפתח תקוה על הקמת "אגודה שלמה בלב ונפש [...] בכל הדברים הנחוצים לתועלת אמלעביש לעשות מעשים בהשכל ובדעת", כשהם מצפים להוספת חברים, "הן מיהודיה או ממקומות אחרים [...] כפי המבואר בתקנותינו".¹¹² רוב החותמים הנ"ל חתמו גם על מסמך העוסק בחובת שמירת המצוות, שמירת האחדות וחינוך הבנים לתלמוד תורה, כשהם מציינים בפרט את חובת שמירת המצוות התלויות בארץ, ובכללן השמיטה, בזיקה הדוקה להתחייבות דומה של עולי בבל:

ובכלל הדברים המחלים קדושת הארץ הם חלול השמיטין ח"ו [חס ושלום] ועון הכלאים תרומה ומעשרות וקדושת השבת ועזיבת התורה (כמושה"כ [כמו שאמר הכתוב] ויקרא כ"א, לד, עזרא, נחמיה יג, י, טו-כז, ירמיה ט, יב) לכן עלינו לפקח ע"ז [על זה] שיהי' [ה] הכל כדין תוה"ק [תורתנו הקדושה] ויהי' [ה] ברכה במעשה ידינו כמושה"כ [ויקרא כה, יב] וצויתי את ברכתי בשנה הששית, ואמר (דברים טו כט) ובא הלוי וגו' והיתום וגו' למען יברכך ה' וגו', ואמר (מלאכי ג) הביאו את כל המעשר וגו' ובחנוני נא וגו' והריקותי וגו' וגערתי וגו' ואשרו אתכם כל הגוים, וכיוצא הרבה מקראות.¹¹³

החותמים אמנם הזהירו שהחמרה יתרה בעניינים אלו עלולה להיות למכשול:

אולם כמו כן שלא להיות מכת הצבועים השאלים איך מעשרים את התבן ושלא להחמיר על דברי תורה, כי אנשים כאלו המה טחי תפל על דברי תורתנו הברה ליולדתה ומזוקקת שבעתים וגורמים חלול ש"ש [שם שמיים] בעיני

112. יערי-פולסקין, ספר היובל, עמ' סג-שסד.

113. והשוו למכתבם של ראשי פתח תקוה, בה' באדר ב' תרמ"ג, לרב אריה ליב פרומקין שהתעתד להתיישב ביהוד ולהקים שם תלמוד תורה, ובו ציינו את כוונתם להפריש את המעשר מן התבואה לפרנסת תלמידי החכמים שישמשו כמלמדים "וגם יהי' לנו למורי הוראה באו"ה [באיסור והיתר] ומצות התלויות בארץ ושוחטים ובודקים על טהרת הקודש" (טרופה, יסודות, עמ' 17; ויינשטיין, החינוך, עמ' 348).

הבריות להבאיש ריחן של ישראל וסופן להתיר את האסור כמו"ש [כמו שכתוב]
ביררין[שלמי].¹¹⁴

שלש שנים אחר כך, ערב השמיטה, הייתה הנטייה הבסיסית של האיכרים לשמור את השמיטה כדינה, כשילוב של שאיפתם לקיים את המצוות התלויות בארץ כדין, יחד עם הערכתם את המציאות החקלאית.

כבר במהלך חורף תרמ"ח סברו רבים מהחקלאים שלא לעבד את השדות בשנת השמיטה. כדי למזער את הנזק מהשבתת השדות בשביעית הם זרעו את השדות בתבואות החורף (גם במקומות שנזרעו בתבואות חורף בשנה הקודמת, בניגוד למקובל), כדי לגרום לכך שהיבול שייפסד בשנת השמיטה יהיה רק מיבולי הקיץ המשניים.¹¹⁵ להחלטה לשבות תרמה בוודאי עמדתם המחמירה של הרבנים האשכנזים בירושלים, שחלק מאנשי פתח תקוה עמדו בקשרים הדוקים עמם. חלק מאדמות המושבה אף היו שייכות לבעלים תושבי ירושלים, ובהם כ-800 דונם שבחזקת כולל אונגארן. באור לי"ד בשבט תרמ"ח אף כתב הרב עקיבא יוסף שלזינגר, שקנה בזמנו את החלקה הנ"ל, מכתב אישי לאנשי פתח תקוה, ובו הוא קרא להם שלא לסמוך על היתר עבודה בשמיטה, "לעשות תחבולות לעקור מצוה זאת". כשהוא מציין שהוא מפקיר בשמיטה את חלקו בשדה בפתח תקוה "וכל הנחלה אשר לי בשותפות עם הכולל שלנו כמוהם כמוני יניחו הכל שמיטה כמצותו, וממני יראו וכן יעשו כל החרד לדבר ה'".¹¹⁶ תרמה לקבלת העמדה המחמירה גם אייבההירות, באותה עת, בדבר עמדת רבני חובבי ציון והרב ספקטור.

114. אפ"ת 58-001.001.001. המסמך חסר את עמודו הראשון, וחסר את תאריך כתיבתו. לאור תוכנו ולאור זאת שעל המסמך חתומים 16 מבין החותמים על המסמך שבספר היובל, שם, ועוד שניים נוספים, די ברור שהוא נחתם בזמן סמוך למועד הקמת האגודה. יש לציין שבמסמך שבספר היובל הושאר מקום לשני חותמים נוספים ואולי הם אלו שחתומים על מסמך זה.

115. חבצלת, ל' בניסן תרמ"ח (11.4.1888), עמ' 171; המליץ, י"א באדר א' תרמ"ט (12.2.1889), עמ' 1 (הכותב הוא מרדכי לובמן, בעילום שם, ראו לעיל שער חמישי, הע' 40).

116. שו"ת ר' עקיבא יוסף, יו"ד, א, סי' קסג עמ' שט. בשנת תרל"ט קנה הרב שלזינגר כ-800 דונם בנחלת הירקונים שבמושבה, מכספים שנאספו על ידי חותנו ר' הלל ליכטנשטיין מקולומיאה. בשנותיה הראשונות של המושבה עובדו חלקים מהשטח על ידי נציגי הרב שלזינגר, אך כמה שנים אחר כך נרשמו האדמות על שם כולל אונגארן והוחכרו על ידו (כך, יהודה ראב עבד באדמות אלו מטעם הכולל). הרב שלזינגר טען לבעלות על 2 חלקות (160 דונם) שנקבעו לו בפסק דין, אולם למעשה אלו לא ניתנו לו, והוא ניהל הליך משפטי בעניין (ראו שלזינגר, שמרו משפט, עמ' א-י). בפועל לא היתה אפוא להכרזתו של הרב שלזינגר משמעות מעשית, אלא בעיקר הצהרתית. אמנם ברור שגם אנשי הכולל סברו להשכיח את העבודה בשמיטה. על מעורבותו העמוקה של הרב שלזינגר בשאלת העבודה בשמיטה בפתח תקוה, בשמיטה הקודמת, ראו לעיל פרק חמישי ובנספח 1.

כאמור, בחודש אייר תרמ"ח, לאחר הפרסום על ההיתרים, אף נשלחו מירושלים מכתבים תקיפים הן ל"יושבי מושבת פתח תקווה ויהודיא" והן לרב המושבה, המזהירים אותם שלא לעבוד בשביעית.¹¹⁷

אולם עמדתם של אנשי פתח תקווה נבעה בעיקר מגישתם העצמית, ודומה שהיא עצמה השפיעה על עמדתם של רבני ירושלים. כאמור, כבר במכתבו הראשון לרב ספקטור ציין הרב סלנט שכפי הנראה בכוונת אנשי פתח תקווה לשבות בשמיטה לגמרי ואף ציין נימוקים חקלאיים וכלכליים שדומה שמקורם בכמה מאנשי פתח תקווה, אשר טענו שוב ושוב שחובה להשבות את האדמה לשנה, מסיבות כלכליות.

עם התקדמות הדיונים על אודות מתן היתר עבודה בשביעית והפרסומים על כך בעיתונות, פרסמו כמה מאיכרי ומעסקני המושבה את גישתם אודות העבודה בפתח תקווה. פתח בכך הרב אריה ליב פרומקין מנהל 'אחוזת לחמן', שפרסם בנושא כמה מאמרים ותגובות בכתב העת הירושלמי 'תורה מציון', החל מחודש טבת תרמ"ח.¹¹⁸ הרב פרומקין הדגיש את חשיבות שמירת השמיטה¹¹⁹ ודחה את הטענה שניתן להתיר מבחינה הלכתית כל עבודה בשביעית בנימוק שמדובר באיסור דרבנן בלבד ובמקום הפסד. הוא ציין שהדבר מוטעה הן מבחינה הלכתית והן מבחינה עובדתית, כיון שיש חשיבות כלכלית שהאדמה תנוח בשנה הקרובה,¹²⁰ וכי בחוץ לארץ נוהגים להוביר את השדות אף כל שנה

117. לעיל שער חמישי, הע' 187.

118. ככל הנראה החל הרב פרומקין לעסוק בנושא השמיטה כבר בשלהי שנת תרמ"ז, כיון שבמכתב מט"ו באלול תרמ"ז (4.9.1887) כתב לו הרב הילדסהיימר כי טרם הספיק לעיין ב"שעשוע דאורית"א] על אודו]ת] עבוד]ת] האדמה בקרוב שנת השמיטה" ששלח לו (סה"ל 05 01 951 V). המאמר הראשון שפרסם, נכתב בי"ז בטבת תרמ"ח, כמענה לפניית הרב פאליק מזכרון יעקב שהרבנים יחוו דעתם בנושא, שפורסמה בגליון קודם של תורה מציון. מאמר נוסף כתב בכ"ד בטבת תרמ"ח, כהשלמה למאמר הראשון, ושני המאמרים פורסמו בתורה מציון, שנה א, ג (תרמ"ז-תרמ"ח), סי' ג-ד (ראו לעיל שער חמישי, הע' 67). מאמר נוסף שלו בנושא, נכתב בט' בשבט תרמ"ח כמענה לשאלת כורם מאחת המושבות, (שם, שנה א, ד, סי' יד. ראו להלן בהע' 125). מאמר נוסף כתב הרב פרומקין בכ"ז בשבט תרמ"ח (שם, סי' כא) ובו התייחסות להשגות שכתב על דבריו הרב יום טוב ישראל בעיתון הצבי. גם בדרשתו מי"ג בניסן תרמ"ח, שפורסמה בתורה מציון התייחס לנושא (שם, שנה ב, א (תרמ"ח), סי' ג).

119. "שלא באנו חלילה להארץ הזאת כדי לפרוץ גדרותיו אדרבה כדי לקיים מצותיה ובפרט בענין שביע' שכל המקראות והמדרשות מוכיחין שרק זה הוא הגורם ליישוב הארץ ובסבת בטולה היו כל החורבנות ל"ע [לא עלינו]".

120. "אם לא יניחו לבור יכחישו שדותיה[ם] לגמרי ומי שיטעון ויאמר שהוא פסידא הוא מחוסר ידיעה דקרקעו משבח עי"ז [על ידי זה] יותר".

שלישית,¹²¹ ויותר מרמז לכך שהמבקשים היתר עבודה גורף מעוניינים לעקור בכלל את מצוות השביעית.¹²²

יחד עם זה, חשוב לציין שהרב פרומקין, שהשקיע רבות בפיתוח כרם ומטעים נוספים, הוטרד מאד מסוגיית הטיפול הנדרש במטעים.

לכאורה לא היה מקום לחשש בנושא הטיפול במטעים, שהרי חז"ל והפוסקים התירו מלאכות הנדרשות לקיום האילנות. זו הייתה למשל טענתו של הרב סלנט, שציין במכתבו לרב ספקטור מכ' בטבת תרמ"ח: "גם זה מקרוב באו אלי פקידי המושבות ה' אסוביציקי וה' ווארמסער ושאלו ממני דעתי בענין שנת השמיטה הבע"ל והשבתי להם כי בראשון לציזון ששם אך כרמים צריכים להושיב שמה איש אחד תלמיד חכם שיוורה להם הדרך מה מותר ומה אסור לאברויי אילנא אסור וכי לאוקמי אילנא מותר",¹²³ טענה זו חזר וטען הרב סלנט במכתבו לברון רוטשילד והיא חזרה וצוינה במכתבים ובפרסומים שונים של מתנגדי ההיתרים.

אלא שלמעשה, נושא זה לא היה פשוט כלל, כיון שמלאכות מובהקות של חריש, ניכוש, ועידור, הנחשבות בתלמוד כפעולות אסורות, היו משמעותיות ביותר לקיום מיטבי של האילנות ובוודאי ליכוליהם העתידיים. שאלה כבדה במיוחד נגעה למלאכת הזמירה, הנדרשת בגפנים. יתכן אף שבגינה נמנעו חלק מהאיכרים מלנטוע ערב השמיטה, שכן

121. דברים דומים כתב הרב פרומקין בט"ז בשבט תרמ"ח, כנגד המפקקים ביכולתה הכלכלית של ההתיישבות בארץ וקוראים להקים מושבות באמריקה: "הנוכל לבקש גדולות מאדמה עזובה כמוה אשר לא נזבלה מאז עזבו אותה אבותינו הראשונים ונטלה כחה ודשנה ממנה מהערביים הפראים מאז מאות בשנים אשר זרעה שנה אחר שנה זה, וגם מאתנו לא מצאה מנוח והננו זורעים אותה מאז באנו הלום ולא אחד אשר הגיע לזבל את אדמתו תחת אשר בכל הארצות נשמרת ונזבלת בעתה ובזמנם ומניחין לבור אחרי שנה או שנתים" (סה"ל 11 02 951 V. הדברים פורסמו בשינויי לשון קלים ובקיצור מסוים, בהמגיד, י"א באדר תרמ"ח (23.2.1888), עמ' 62). וראו גם בסקירה שנתן על מצב המושבה, בשנת תרמ"ח: "בכלל לא נדע אימתי שבתה אדמתנו ונזדבלה כי [...] ינהגו בה עוד בדרכי הערבים לזרעה בכל שנה, אולם האשכנזים [הגרמנים בשרונה] ומעט מאחינו יזבלו הרבה, ובמקום הנזבל מוציא פירותיו במדה גדולה" (אצ"מ A919314).

122. ראו למשל במכתבו מט' בשבט תרמ"ח: "ולולי ראיתי הענין הזה נחוץ ורבים יגורו משאתו עד אשר יאבו לפרוק בגללו עול שביעית לגמרי בדרכים נלוזים ונבוכים לא נכנסתי במחיצה זאת" (תורה מציון, שנה א, ד (תרמ"ז-תרמ"ח), סי' יד).

123. סלנט, תורת רבינו, אף סי' נג, ג.

חשיבותה הייתה רבה לעתיד העצים ויבולם והיא הזיקה פעולת מומחים, ומאידך יסוד איסורה מהתורה.¹²⁴

בדיוני בנושא, התייחס הרב פרומקין לרבות מן הבעיות הנזכרות. החשש העיקרי שהעלה הרב פרומקין היה הנזק הקריטי הצפוי למטעים, באם לא יותרו עבודות ניכוש ועידור הנועדות לשרש את היבלית ('אינזיל').¹²⁵ הבעיה הייתה הן בשל כך שמן התלמוד והפוסקים נראה שמותר דווקא עידור תחת הגפנים עצמן, והן משום שפעולת החריש בין הגפנים אינה מועילה רק להוצאת היבלית, אלא גם מטייבת את הקרקע והגפנים,¹²⁶ פעולה האסורה באופן ברור בשביעית. בשל הספקות בנושא הציע הרב פרומקין לנקוט את היתר המבי"ט והמהרי"ט - להשכיר את הכרמים והפרדסים לכמה שנים לגוי, ובכללן תובלע השביעית, כשאת הפעולות הנדרשות יעשו גויים. יתר על כן, לדעתו, במציאות זו, הגוי אף יוכל לזרוע ירקות בין העצים בפרדס כדי למנוע צמיחת עשבים המזיקים לעצים,¹²⁷ דבר שיש לו אף ערך כלכלי לאקטן מצד עצמו.¹²⁸ הרב פרומקין ציין שהדבר לא יהווה אמנם פתרון לצורך בזמירה בכרמים, משום שהערכים אינם בקיאים בעבודה זו ו"הגוי יקלקל יותר משיתקן כידוע לבעלי המושבות ההם", אך הוא ניסה להרגיע שבניגוד לטענות, שנשמעו כנראה בפרט בראשון לציון, מושבת הכרמים הגדולה באזור, הנזק מאי-

124. א"ז איכילוב ציין במכתב לחובבי ציון מכ"ז בחשוון תרמ"ז כי "גם תקותי המשמחת לב לימים יבואו סרה מאתנו, כי לשנה הבאה אך שנה א' לשנת השמיטה אשר כרמך לא תזמור", דבר שימנע ממנו ממילא לנטוע בשנה הבאה, "כי לא יעלה מהם תועלת" (אפ"ת, 96-001.001.001).

125. בתשובה שכתב לכורם אחד מהמושבות בט' בשבט תרמ"ח, הוא ציין שנשאל ממנו "אם יש עצה עפ"י הדין בעידור וחרישה בין הגפנים הנוטעים כדע"ד [כד' על ד'] או שלש על שלש אמות כי לפי דבריך בהעדר עבודות אלו יושחתו כל האילנות בשנה אחת ע"י שחת האינזול אשר ימוצו לשד דשנם מבטן האדמה עדי יחרבו וימותו או יוכחשו לאין מרפא" (תורה מציון, שנה א, ד (תרמ"ז-תרמ"ח), סי' יד. יתכן שמדובר באליעזר אלחנן שליט מראשון לציון, בר-אוריין ומהכורמים הבולטים בראשון לציון, עימו היה מתייעץ הרב פרומקין בעניינים מקצועיים. ראו יערי-פולסקין, ספר היובל, עמ' שמז). בהמשך דבריו שם ציין הרב פרומקין "שהוא באמת פסידא דלא הדר והאילנות מתים ע"י שחת האינזול כידוע ולכה"פ [ולכל הפחות] נשכחות [נכחות] מאד ויש הרבה מהאיכרים שעמלו להוציא ע"ז [על זה] כל כספם והונם בששת השנים לנקות ולשרש השחת הנז' [כר]".

126. [...] פעולת החרישה מהו. דודאי יש בזה שני ענינים וזולת מה שמעלית העשבים הרעים פעולתה העיקרית לרפויי ארעא ומצמחת הגפן יותר בטוב. ושתי הפעולות היא עושה אפי' שלא תחת הגפנים ואפילו ביני ביני במשך ג' וד' אמות".

127. "דתקנת רבינו המהרי"ט היא תועלת רב במקום פסידא דכרמים ופרדסים כמובן ושייך בפרט דלקיומי אלני ואפי' זריעת ירקות שבנתים הוא פסידא דלא הדר עד שהאלנות נעזבים לגמרי" (שם, סי' ג). ברור שמדובר בזריעת ירקות בפרדסים ולא בכרמים בהם חל איסור כלאי הכרם.

128. על החשיבות הכלכלית של הירקות במטעים שנטע הרב פרומקין ראו לעיל הע' 106. וראו לעיל שער רביעי, הע' 96, שהרווח הכלכלי מגידול ירקות במטע הגיע לסכום של כ-1,500 פרנק לשנה.

זמירה במשך שנה אינו כה משמעותי.¹²⁹ הרב פרומקין היה מודע לכך שעל פי היתר המהרי"ט ניתן למעשה להתיר גם את עבודות השדה, אולם טען שלמעשה "ראוי לצרף היתר הגאון [נים] משכירות בהבלעה לענין כרמים ופרדסים לבל יבולע לעמל ששת השנים הראשונים רק [=אבל] בתבואת החורף והקיץ שאין ענינם אלא מניעת ריוח והקרקע נפסדת יותר כשיזרענה אין ספק שמי שהיכולת בידו יחמיר גם בזה".¹³⁰

גם לאחר שהגיע פסק ההיתר של הרבנים מחו"ל, המשיך הרב פרומקין להחזיק בעמדתו. בסוף דרשתו בחגיגת פתיחת הברכות והבאר שבאחוות לחמן, בי"ג בניסן תרמ"ח, ציין הרב פרומקין בפני הציבור בפתח תקוה, שהרבנים המתירים פסקו את פסקם לפי המציאות שתיארו בפניהם "שתדלנים ומפקחים לטובת הכלל", כאילו "אם תשבות האדמה בשנת השמטה אסון נורא כרוך בצואריכם והגוים יירשו אדמתכם ואתם תרוששו ותוכרחו לחזור עה"פ [על הפתחים]", אולם טענה זו אינה נכונה, משום שהאדמה לא נחה "אולי מאות בשנים" וגם טרם זובלה כנהוג בחו"ל, וממילא לא יהיה רווח משמעותי מן העבודות בשדה בשמיטה. הוא הוסיף עוד שעיסוק במהלך השמיטה ב"מסחר הארץ וסבל עבודות אחרות" עשוי להניב רווח גדול יותר מהרווח הצפוי מתבואות הקיץ והחורף, אם יזרעו. הוא גם הדגיש באותה הזדמנות שגם הרבנים המתירים לא התירו באופן גורף אלא על פי חוות דעתם של רבני ירושלים, וממילא "כל מי שיראת ה' נוגעת בלבבו [...] לא יתיר לעצמו אלא את המותר בלי פקפוק [...] בענין גנות ופרדסים הנוגע בלקיומי אילני שהתירו חכמי הש"ס או שכר שכירות בהבלעה".¹³¹ דברים דומים אף ציין בפני באי האספה בביתו של הרב דיסקין, במוצאי חג הפסח תרמ"ח, כשהוא מדגיש את חובת השביתה בשדות ובמקביל מבקש "מבעלי האספה לעיין בדין אם יש יכולת לעסוק בתקון

129. "אך צל פחדים] רואים כמה שמחליטים שבהעדר הזמירה שנה א' [חת] ישחת האילן מכיון דיוצר הכל ומנהיג הטבעיים בעצמו העיד ואמר כרמך לא תזמור כו' הוא היודע והעד בדבר שלא יארע תקלה ונזק ואפי' יארע ויתלו בזה כל חיינו ורכושנו לא נטה ונזוז ח"ו זיז כ"ש מתורתינו לחצוב לנו בארת בארת נשברים אשר לא יכילו המים".

130. הרב פרומקין העלה כמה ספקות באשר לאפשרות השימוש בהיתר של המהרי"ט ועיקרם: הבעייתיות ההלכתית בהשכרת קרקע לגוי וביטול ממעשרות; האם ניתן להשתמש בהיתר ערב שמיטה ממש; ובעיקר שניתן להשתמש בזה לדעתו כפתרון נקודתי "אולם להתיר לגמרי ולעקור דין שביעית ממקומה ודאי דאין לנו". משכך, טען שיש להשתמש בהיתר זה רק לצורך הקריטי של בשימור המטעים ולא לצורך עבודת הפלחה, שם זה בעיקרון רק מניעת רווח ולמעשה במציאות הקיימת רווחי יותר להשבית העבודה בשנת השמיטה.

131. תורה מציון, שנה ב, א (תרמ"ח), סי' ג.

הנטיעות, כי דבר זה דבר האבד הוא, אם חלילה לא ירשו לו החפירה והעידור ויתר התקונים הנצרכים, יפסיד חלילה את כל עמלו".¹³²

לגישה שזריעה בשנה הקרובה תזיק יותר משתועיל, היו שותפים רבים במושבה. כמה מאנשי פתח תקוה הדגישו כי בכוונת בני המושבה לפתח בשנת השמיטה את המושבה ולהכשירה לקראת שנת הזריעה שאחר השמיטה. כבר בחודש שבט כתב יהושע שטמפפר מכתב גלוי בעניין לבן-יהודה.¹³³ ראשית, הוא ציין את הצורך בשביתת האדמה בפתח תקוה, וכי גם הפלאחים אומרים להם ש"נחוצה המנוחה מאוד לאדמת אמלכש כי עיפה היא מרוב עבודתה אשר עובד בה". אך מעבר לכך, הוסיף שטמפפר, בכוונת האיכרים להשקיע בשנת השמיטה בכמה תחומים שאין באפשרותם לטפל בהם בשנת זריעה רגילה:

א. בשל חוסר הסדרים בנחלות וקביעת גבולותיהן, לא מזבלים האיכרים את השדות, כיון שהוצאה גדולה זו לא תיעשה אלא בנחלה קבועה. דבר זה פוגע כמוכן בכמות ובאיכות היבולים. אולם סימון מסודר של החלקות אינו יכול להעשות אלא בימות החורף "למען יוכל כל אחד לסמן בחפירות ונטיעות את מצריו", לפי ההערכות, פעולה זו תאריך כשלושה חודשים. בשל כך, הוחלט שבשנת השמיטה תעשה חלוקה זו במהלך החורף, במקום הזריעה.

ב. בשל עיסוקם המתמיד בעבודות השדה ברוב ימות השנה,¹³⁴ אין באפשרותם של חקלאי פתח תקוה לעסוק בעבודת נחוצות אחרות, ובשנת השמיטה בכוונתם לעסוק בתיקון "קלקול דרכים ושלוליות עמוקות ועקומות ממרוצת מי הגשמים המזיקים מאד לתבואות החורף" ובבניית גדרות, רפתות ומתבנות.

כמו כן ציין שטמפפר, האיכרים אינם מתבטלים מעבודה, אלא נוטעים בשנה זו ערב השמיטה "כמה רבואות גפנים ועצי תאנים ושקדים אשר ע"ז [על זה] מפורש יצא היתר עבודת קיום האלנות מפה הדר"ג הר"ן הירץ שליט"א ראבד"ק יפו ת"ו". לדבריו עשו רבים מאיכרי פתח תקוה חוזים עם בעלי הכפרים הסמוכים, ולפיהם הם יחשו ערב השמיטה בשדות הפלאחים ויזרעו גדולי קיץ לצורך תבואת החורף בשנה הבאה, "אשר זה התר גמור על פי הפלאחים שאומרים לנו "הלא אך אדמתכם תשבות ולא אתם ובהמתכם".¹³⁵

132. התיאור ממכתבו של דוד יודילוביץ לבן-יהודה. ראו בנספח 2.

133. המכתב נכתב בג' בשבט תרמ"ח ופורסם בהצבי, כ"א בשבט תרמ"ח (3.2.1888), עמ' לד-לה.

134. "כי בהחריש והקציר והזרע והאסיף והדישה תבלה עשתי עשר ירחים בשנה".

135. לכאורה נראה מדברי שטמפפר שיש היתר ליהודים לעבוד בשדות גויים בשמיטה. וכבר תמה על זה בן-יהודה שהעיר בעיניו: "הכותב מצא התר לעבוד בשדות גוי על פי דברי הפלחים! פוסק חדש, שלא שערו כל הראשונים!" (הצבי, שם, עמ' לג). יש לציין שערב שמיטת תרנ"ו ציין הרב דיסקין: "וההר"ג מיפו

טענות דומות העלה דניאל ליפשיץ, מעסקניה של פתח תקוה. במכתב שכתב להצבי במחצית הראשונה של חודש ניסן תרמ"ח הוא ציין את התמיכה הרבה לה זוכה המושבה מפקיד הברון,¹³⁶ אלא שהוא הביע הסתייגות מפורשת מעבודה בשמיטה הנוכחית באשר לפתח תקוה, "כי כבר עבודה תשע שנים בלי הפוגה, וגם בהשמיטה הקודמת יצאו האכרים להנפש מעט מעמלם ולא רצו לעבוד שדותיהם, באו אח"כ הערבים שכניהם, בלי שאלת פיהם וחרשו וזרעו כחפצם", והדגיש את הצורך להשקיע בסידור החלקות במושבה. "כי הנחלה שלנו עדיין לא נחלקה לחבריה, ואין איש שיודע את חלק שדהו לזבל אותה כנהוג, ואם לא נעשה כל אלה הדברים בשנה הבאה, אבדנו כלנו אבדנו". ליפשיץ הדגיש שאין כאן מחאה על עצם ההיתר שניתן לטובת קיום המושבות, "אבל אנחנו בני פ"ת לא נוכל לקבל מכם את הטוב הזה בשמיטה הזאת".¹³⁷

מרכזי דיסקין, מוותיקי האיכרים בפתח תקוה, אף הביא ראיה מן השמיטה הקודמת לצורך בהוברת השדות. הוא ציין שערב שנת תרמ"ב נעזבה המושבה. על אדמת קאסר הוצבה שמירה והיא לא עובדה כלל, אולם על אדמת טיוואן לא הוצבה שמירה והערבים זרעו אותה במהלך השנה, והמציאות הייתה שבשנה הראשונה לאחר השמיטה שבה עובדה האדמה על ידי האיכרים (שנת תרמ"ד) הניבה נחלת קאסר פי שלושה יכול מיכול שדות נחלת טיוואן ובשנים הבאות יכול כפול. לדבריו, האיכרים היחידים שמצליחים להתכלל מיבולם במשך כל השנה הם רק מבני נחלת קאסר, וזאת משום שהאדמה נחה בשמיטה הקודמת. למעשה, טען דיסקין, היה צורך "לשבות ולהניח את האדמה בורה עוד לפני שלוש שנים, ובקושי הגענו עד השנה הזאת", כיון שבשנים הרבות בהן החכירו בעלי

מסתפק, ואמר: כי לדעתו אפשר להתיר לאיש עני שאין לו מה לאכול, לחרוש בשדה נכרי להיות כשכיר יום, ולא כאריס. ולדעתי אסור. וצ"ע ויש להתיישב" (שו"ת מהרי"ל דיסקין, סי' ק כז). ואולם יתכן שכונת שטמפפר כאן הייתה בעיקר להתיר לקבל את רווחי יכול שנת השמיטה, במצב שהיהודים רק מספקים בשנה זו שוורים וזרעים והעבודה נעשית על ידי גויים. ראו להלן הע' 250.

136. "כי כל צרכי הקהל ינתן להמושבה וגם עזר להנצרכים ביתר, וזריעה ומספוא לבהמות, אף מצה נתן לפני הפסח לכל אנשי המושבה. עגלות, וכל יתר כלי עבודה הדרושים למלאכת האכר ינתנו במועדם לכל או"א [אחד ואחד] לפי הצורך".

137. הצבי, ב' באייר תרמ"ח (13.4.1888), עמ' טו. במכתב אישי, שעסק במצבו הכלכלי האישי, כתב דניאל ליפשיץ לד"ר פינסקר, בא' בניסן תרמ"ט, שכרשותו שני חלקי קרקע ברבע', שלא עיבד אותם בשנתיים האחרונות, כי בשנה שעבד אותם הפסיד הרבה, וכי תקוותו שעתה, כשתחולק האדמה, ויוכל לזבל ולשבח אותה, יש תקוה שהמצב ישתפר והשדות ישאו פרי תבואה יותר מן השנים הקודמות (ליפשיץ, יומן, עמ' 80-81), וראו גם במכתבו לרב מוהליבר, מיום בכ"ב באדר תרמ"ט (שם, עמ' 79-80). ביקורת על ליפשיץ על כך "שמעודו לא היה עובד אדמה" ועל עסקנותו בפתח תקוה, ראו במכתבו של מ"ל לרש"י פין, מיום כ"ד באלול תרמ"ט (20.9.1889) (כתבים, 1387). וראו גם במכתב שכתב פינס לאברהם גרינברג, ביום כ"א באלול תרמ"ט (17.9.1889) (שם, 1385).

הקרקע הקודמים את אדמתם לפלאחים, היא עובדה ללא הפסקה וללא זיבול, ממילא "היא אדמת זרע יותר ממאה שנה וכבר אבדה כחותיה ודשנה".¹³⁸

נציגים מפתח תקוה אף הגיעו לירושלים במוצאי חג הפסח תרמ"ח ושטחו את עמדתם בפני הרב דיסקין והרב סלנט.¹³⁹

מכלול הטענות הנזכרות אף פורט לרב סלנט, במכתב שכתב לו רבה של המושבה, הרב אהרן אורלנסקי, מיד לאחר חג הפסח, לאחר שהגיע ארצה נוסח היתר שלושת הרבנים לעבודה בשמיטה. במכתב ביקש הרב אורלנסקי להציג לפני הרב סלנט את "פרטי מצב הישוב ועל מה אדניו הִטבעו כדי שיבין מעכ"ת [מעלת כבוד תורתו] אל נכון כל פרט מעבודת האדמה, אם צריכה להיתר הגאונים או לא".¹⁴⁰

הרב אורלנסקי ציין כי הצלחתה הכלכלית של המושבה, המצויה כעת "בשפל המצב", תלויה בשלושה מרכיבים: 1. גידולי השדה. 2. משק החי. 3. מטעי הכרמים.

הוא ציין שמצבה הקשה של הפלחה במושבה נובע מכך, שבניגוד למקובל באירופה ובמושבת הטמפלרים שרונה, הידועה באיכות יבוליה, אין הזיבול נוהג באדמות פתח תקוה, משום ששדות המושבה טרם חולקו כראוי. כמו-כן, בניגוד למקובל בכל אירופה, בה משביתים את השדות אחת לשנתיים-שלוש, אדמות המושבה עובדו בכל השנים האחרונות. הפתרון שהעלו האיכרים למצב זה הוא לשבות מעבודת הזריעה בשנה הקרובה. דבר זה יאפשר את חלוקת השדות לצורך זיבולן. כמו-כן, יוכלו האיכרים להשקיע בהקמת "רפתים ודירים וגדרות צאן", וכך יהווה משק החי לא רק תוספת כלכלית חשובה אלא יהווה מקור עיקרי לזבל לשדות, ובמקביל תנוח האדמה. ממילא, ציין הרב אורלנסקי, "אם הי'נה] לנו בששת שנות העבודה קיום אמתי ודי פרנסתינו, אך בסבת שנת השמיטה (מחמת שע"ע [שעד עתה] לא נתקיים וציויתי את ברכתי, בעוה"ר [בעוונותינו הרבים]) היה מניעה והשבתה בהישוב, אז בודאי הי'נה] לנו לבקש מכל גאוני ארץ לחפש היתרים מפני בטול הישוב, אבל כעת היתר השמיטה לזרוע ולקצור הריסות הישוב הוא, כי מלבד שהזריעה בשנת השמיטה תהי'נה] ללא תועלת (כי גם בשנה זו יש בכמה מקומות שלא הי'נה] כדאי לזרוע) ולסוף יהי'נה] מוכרח שהאדמה תשבות בשנת השמינית".

138. דיסקין, דברי מרדכי, דף כג ע"א-כג ע"ב.

139. ראו בנספח 2.

140. הפרטים עולים משתי טיוטות של המכתב שנמצאו בארכיונו של הרב אורלנסקי, האחת מכ"ג בניסן תרמ"ח והשנייה מכ"ז בניסן תרמ"ח. ראו בהרחבה בנספח 3. הציטוטים הם מן הנוסח האחרון.

אמנם הרב אורלנסקי ביקש מהרב סלנט לחוות את דעתו בכמה נקודות הדורשות לדעתו היתר, בנוגע לזיבול, לשתילת גדר-צבר ולעקירת קוצים ושיחי בר משטחים חקלאיים.¹⁴¹

שאלות חשובות במיוחד העלה הרב אורלנסקי בנוגע לגפנים. אמנם, הוא ציין שאין צורך לנטוע בשמיטה נטיעות חדשות,¹⁴² אולם הצלחתם של הגפנים תלויה בשלושה גורמים: 'בעידור שקורין פיאשעווען', בזמירת הגפנים ובניכוש עשבים רעים, ביחוד ה'אינזיל', וביקש את חוות דעתו של הרב סלנט לקולות שהעלה. הרב אורלנסקי ציין שלדעתו ניתן להתיר עבודות אלו בשמיטה מן הנימוקים הבאים:

א. לגבי העידור, מן הגמרא משמע שעידור מותר רק תחת הגפנים, אולם קביעה זו נובעת מכך שבעבר נהגו לנטוע ברווחים גדולים, "אבל בזה"ז [בזמן הזה] שנשתנה סדר הנטיעה ונטועין ברצופין, כל השדה בין האילנות מקרי צורך האילנות, כי שיעור הרחקת אילן מאילן כעת משוער לפי הצריך ליניקת הגפן, כידוע לכל עובדי הכרמים", לכן ניתן לדעתו להתיר עידור נרחב בכרמים.

ב. גם לגבי ניכוש עשבי הבר, אין להשוות זאת לניכוש האסור המוזכר בתלמוד, "יען כי זה העשב משחית האילן, ואינו מניח לגדל את האילן" וזה כלול בהיתר 'לאוקמי אילנא'.

ג. לגבי הזמירה, בשונה מן הרב פרומקין, לא העלה הרב אורלנסקי את הטענות הזמירה אינה הכרחית, אך ציין כי ישנם "אופנים המותרים ע"פ [על פי] ד"ת [דין תורה] כך שלא יהי' [ה] כדרך זמירה".

בנוסף הוא ציין כי "אולי יש להתיר למכור האילנות בשביל פרט זה שלא יקראו פירות שביעית".¹⁴³

141. א. אפשרות לזיבול השדות כבר מלאחר חג הסוכות, אף דמצד הדין אין לכאורה להוציא זבל בשמיטה אלא בסביבות פסח. ב. אפשרות שתילת שיחי צבר בשמיטה לצורך גידור, בטענה שדבר זה כנראה לא נאסר בשביעית. ג. עקירת "קוצים וחרולים" מכמה מאות דונמים מנחלת טאיאן שלא ניתן כרגע לזרוע בהם, "כי בשנים אחרות אין פנאי לזה כי יתמשך זה זמן רב לעקור אותה", בנימוק שהדבר מותר הן משום מס הוורקו המוטל על אדמות אלו, למרות שאינן מעובדות, "ומצינו שחז"ל התירו לחרוש בשמיטה בשביל מסים". ככל הנראה, נתן הרב סלנט היתר לניכוש הקוצים. ראו דיסקין, דברי מרדכי, דף כא ע"ב. ובנספח 2.

142. "כי איזה היזק יהי' [ה] אם לא נטע בשנת השמיטה וגם מניעת הריוח אינו נקרא בודאי כי יש נטיעה בת שתי שנים אשר היא טובה יותר מבת ג".

143. כוונת הרב אורלנסקי לא הייתה למכירת הקרקע לצורך עיבודה, אלא כנראה למכירת האילנות לצורך פירותיהם קודם שיגיעו לידי קדושת שביעית. הצעה כגון זו הועלתה כבר בעבר על ידי הרב יאשיהו פינטו

במכתבו הדגיש הרב אורלנסקי כי במושבה "כולם הסכימו לשמור שביעית כפי אשר יורה" הרב סלנט. למכתב אף צורף כנראה נספח חתום על ידי איכרים מן המושבה, שאישרו את דברי הרב וביקשו להורות להם בצורה ברורה מהן המלאכות המותרות למעשה.¹⁴⁴ למעשה אין בידינו תשובה של הרב סלנט או התייחסות של הרב דיסקין או הרב נפתלי הרץ הלוי, לרוב השאלות הנזכרות, ולא ברור עד כמה באמת ניתן היתר לפעולות הנזכרות.¹⁴⁵ בתו של הרב אריה לייב פרומקין ציינה בזיכרונותיה:

האיכרים של אותה שנה שבתו ברכ או במעט, בשדותיהם ובכרמיהם. אמנם קשה היה לראות את הכרמים מוזנחים בלי חרישה וזימור, ואיך שנעשו הפק לזמן ידוע לואנדלים שענים לא חסה על הגפנים.¹⁴⁶

בשו"ת נבחר מכסף סי' כג, והוזכרה גם בתשובת הרב אברהם אשכנזי (ראו לעיל שער שלישי ליד הע' 36). הדבר נגע למעשה רק לגפנים שניטעו כבר בשנת תרמ"ו, שפירותיהם היו עתידים לצאת משנות הערלה, בשנת תרמ"ט. על השאלות ההלכתיות במכירת עצים לפירותיהם, ראו למשל אריאל, יצוא פירות שביעית, עמ' 45.

144. ראו בנספח 3.

145. יש לציין שבשמיטת תרנ"ו ניתנו התייחסויות הלכתיות מפורטות של הרב י"ל דיסקין והרב ג"ה הלוי בנושא העבודה בשמיטה ובהן התייחסות גם לנושאים הנזכרים, ועולה מדבריהם התייחסות מחמירה לחלק מן השאלות שהעלה הרב אורלנסקי (שו"ת מהרי"ל דיסקין, סי' כ"ז; הלוי, פסקי דינים). כך לגבי זמירה, התיר הרב דיסקין רק כאשר זומרים עד קרוב לגזע, והרב הלוי התיר למעשה זמירה גבוהה יותר רק לאחר מכירת האילנות עם הקרקע לגוי, וגם אז, התיר רק חלק מן הזמירות על ידי יהודי. גם בנוגע לעידור הדבר אינו פשוט. הרב דיסקין התיר אמנם לשרש את האיניל ב"כל מקום מוצאו", אך סייג זאת בכך שהדבר מותר דווקא "על ידי המלאכה הנקרא פיאשיווע שאינו רק [= אל] חופר ומשרש אחר העשב הלזה", והסתפק אם ניתן "על ידי הדחק על ידי נכרי גם בחרישה". אין כל מידע האם פסקות אלו ניתנו כבר בתרמ"ט. כאמור מדברי הרב אורלנסקי נראה שהיה צורך גם בחריש לכלל השטח בנוסף לניכוש העשבים (אם כי גם הוא הגדיר חריש זה במונח 'פיאשיווען'). כאמור הרב פרומקין הציע להשכיר את האדמה לגוי לצורך התרת חלק מן העבודות, אך בפועל ברור שדבר זה לא נעשה.

146. סגל, בראשית, עמ' 41. יש לציין נתונים שאסף יהושע אייזנשטדט בעזרת דניאל ליפשיץ ופרסם בשנת תרנ"ב (ברזילי, המושבות, עמ' 42):

נתונים לשנת תרנ"א בפתח תקוה				
גיל הגפנים	שנה	שנתיים	חמש שנים	סך הכל
לחמן	9,000	46,000	25,000	80,000
שפיגל	12,000	42,000	8,000	62,000

לכאורה מלמדים הנתונים על נטיעה בשנים תרנ"א, תר"ן ותרמ"ז ולא בשנת תרמ"ח. אולם ברור שרק בתרמ"ט, שנת השמיטה, לא הייתה נטיעה. ולכן מסתבר שהגפנים הוותיקות כוללות את נטיעות תרמ"ז-תרמ"ח. מספרן של נטיעות אלו נמוך בהרבה מן הגפנים שהיו נטועות ערב השמיטה בכרמי שפיגל ולחמן, ויתכן שהדבר מלמד שגפנים רבות לא שרדו את שנת השמיטה.

להחלטה לשבות תרמה כנראה גם העובדה שאף שהברון המשיך לממן את כל צורכי הציבור במושבה ואת חפירתן של עוד שתי בארות, הרי שהתמיכה החודשית של הברון הופסקה לאחר מועד הקציר של שנת תרמ"ח ותמיכה מחובבי ציון גם כמעט לא ניתנה.¹⁴⁷ ביטוי לכך נמצא במכתב שכתב בסביבות חודש סיון תרמ"ח, אברהם סוויאטיצקי, איכר צעיר מפתח תקוה, להוריו בפנינסק:

על דבר השמיטה עוד לא נדע איך יפול הדבר; אבל בלי ספק תשבות הארץ בשנת השמיטה. הבאראן רוטהשילד חפץ לבלי ישבתו הקולוניסטים ממלאכתם - ואם ישבתו יחדול מתמוך בידם, אך לנו אחת הוא, אחרי אשר אנחנו איננו מקבלים מאתו מאומה, וכאשר יעשו כל הקולוניסטים נעשה גם אנחנו. כל הקולוניסטים יקבלו תמיכה ולכל אחד ואחד מהם יתנו מה שיחסר לו, אבל כל פרוטה ופרוטה אשר תנתן להם תכתב בספר.¹⁴⁸

כוונתם של בני פתח תקוה לשבות ונימוקיהם התקבלו אצל כמה מחובבי ציון, בפרט המשכילים שבהם, בביקורת מרובה ובחוסר אמון.

בן-יהודה טען, עוד בחודש שבט תרמ"ח,¹⁴⁹ שלא רק שעולה הרושם שאנשי פתח תקוה מתנגדים באופן עקרוני להיתר בכלל ולא רק בפתח תקוה,¹⁵⁰ אלא שגם הטענות הכלכליות שהעלו אינן נכונות, ולדבריו:

א. לדברי פקיד המושבה, אוסוביצקי, חלוקת הנחלות תיעשה בחודשים תמוז-אב.

ב. מלאכת בניין הבתים ותיקון הדרכים שהאיכרים מייעדים לעשות בשמיטה במקום עבודות השדה, תיעשה בימי הקיץ כשאין הרבה עבודה בשדה ועיקרן ייעשה על ידי מומחים ולא על ידי איכרי המושבה.

ג. סדר הזריעה המקובל (שנה תבואות קיץ, שנה תבואות חורף), כבר מאפשר מנוחה לאדמה בין הזריעות.

147. ראו הדיווח מי"ג בתמוז תרמ"ח, בהמליץ, ד' באב תרמ"ח (12.7.1888), עמ' 1501.
 148. המליץ, כ"ח באלול תרמ"ח (4.9.1888), עמ' 964-965. העורך העיר שלא צויין תאריך במכתב אך הוא בודאי נכתב "לפני בוא היתר העבודה בשביעית מאת הרבנים", אולם הכותב ציין במפורש כי קציר החיטה יחל בעוד שמונה ימים, וממילא ברור שהמכתב נכתב בשלהי אייר או בראשית סיון, וזאת לאחר שהגיעו מכתבי ההיתר, אלא שכאמור אלו לא הכריעו אצל אנשי המושבה בעד עבודה בשדה בשביעית.
 149. הערות לדברי יהושע שטמפפר, הצבי, כ"א בשבט תרמ"ח (3.2.1888), עמ' לג; הערות לדברי דניאל ליפשיץ, שם, ב' באייר תרמ"ח (13.4.1888), עמ' טו.
 150. "ואם פ"ת צריכה לשבות או לא צריכה, האם בגללה יחרב כל הישוב כלה? [...] ולמה איפוא ישתדלו אחדים לאסור השמיטה בכלל" (הצבי, ב' באייר תרמ"ח (13.4.1888), עמ' טו).

ד. חלק מסוים מן השדות אכן יש להוביר, כדי ישמש למרעה הבהמות, "ובודאי ישים הנדיב לבו גם לזה ויתן להאכרים אדמה די צרכם. אבל אם תשאר כל האדמה בורה והאכרים לא יעבדו כלל, לא יהיה להם במה להחיות נפשם, והמושבה תשם".

יש לזכור שגם אלו שנהגו להוביר את האדמות בחו"ל, לא הובירו את כל השטח בשנה אחת, אלא חילקו את השטח לשטחים מעובדים ולשטחים מוכרים. הטענה שהיה מי שהעלה שב"אדמת קדש שהיא דשנה ושמנה" ניתן להוביר פעם אחת בשבע שנים את כל השטח, במקום להוביר חלק מהשטח פעם ב-2-3 שנים כמקובל,¹⁵¹ לא נוסתה ולא הוכחה.¹⁵²

יש להוסיף לכך את החשש ששביטה מזריעה בשנת השמיטה עתידה הייתה לגרום הוצאה ניכרת במימון מחיית בעלי החיים שישבתו ממלאכה באותה שנה. ביטוי לקושי זה נמצא במכתבו הנזכר של אברהם סוויאטיצקי, מקיץ תרמ"ח. במכתב להוריו הוא ציין כי הוא לא קנה סוס לצורך עבודתו, הן משום "שהשעורה לא עלתה יפה בשנה הזאת ומחירה רב" והן כי "יוכל להיות, כי בשנת השמיטה תשבות הארץ ואז אהיה אנוס למכור את הסוס בחצי המחיר אשר שלמתי בעדו - ואפסיד את כספי".¹⁵³

היו שהאשימו את אנשי פתח תקוה בכך ששביטתם נובעת מרצון לקבל תמיכת נדיבים במקום לעבוד. "ידענו באחדים מבני פתח תקוה", אף האשים בן-יהודה, "המקוים כי משנת השמיטה יפתח להם מקור השפעה, כי ילכו לרוסיה, אמריקה, לשנורר בגלל קיום המצוה הזאת".¹⁵⁴

הביקורת התעצמה לאחר פרסום היתרי העבודה שהוציאו הרבנים. במכתבים ליל"ג ולבן-יהודה שכתב דוד יודילוביץ, שעזר לבן-יהודה בעריכת הצבי, הוא ביקר באופן נוקב את בני פתח תקוה. הוא כתב לבן-יהודה שעם הגיע נוסח ההיתר של חכמי הספרדים

151. חבצלת, ל' בניסן תרמ"ח (11.4.188), עמ' 173. חתום א"ך. מן המאמר ניכרת בקיאותו של הכותב בענייני המושבות. הכותב גם הציע שעד שתתקיים הברכה הכתובה בתורה, שיכול השנה הששית יספיק לשלש שנים, יאסף חלק מן התבואות במשך שש השנים שאחר השמיטה, כדי לפרנס את האיכרים בשנת השבע.

152. והשוו לדברי חיים חיסין שציין את טענתם של "רבים מן המתיישבים האדוקים" ש"ממילא זקוקה אדמת הארץ למנוחה אחת לשבע שנים. מה גם שלמגדלי התבואות בארץ אחוזות קטנות, ואין הם יכולים להוביר בכל שנה שליש השטח, כמקובל בארצות אחרות. ועוד אדמת הארץ זקוקה מאוד להשבתה, ולכן זקוק עובד-האדמה לשנה פנויה כדי שיוכל לזבל את שדותיו באופן יסודי [...] כל הטיעון הזה אינו אלא פטפוט, ונקל להפריכו" (חיסין, מסע, עמ' 219).

153. המליץ, כ"ח באלול תרמ"ח (4.9.1888), עמ' 1963-1964.

154. הצבי, כ"ט בטבת תרמ"ח (13.1.1888), עמ' כו.

בירושלים למושבות, עשה ההיתר "רושם גדול על כל האכרים לטוב, ורק לבני פ"ת לא לנחת רוח הוא. ובאמת כה השחיתו האנשים האלה את דרכם בחיים [...] נחשבה להם תמיכת הנדיב כמין חלוקה קבועה לדורות".¹⁵⁵ יודילוביץ אף האשים את בני פתח תקוה שהם היו מאלו שהפצירו ברב דיסקין וברב סלנט להוציא איסור על העבודה בשביעית.¹⁵⁶ ביקורת דומה פרסם יודילוביץ, בעילום שם, בהצפירה,¹⁵⁷ ודברים דומים, ככל הנראה אף הם מפי יודילוביץ, נדפסו בהמליץ.¹⁵⁸

כבר דניאל ליפשיץ מפתח תקוה דחה האשמות אלו. במכתבו הנזכר לבן-יהודה, בו פירט מדוע לתועלת ההתיישבות חובה על פתח תקוה לשבות בשמיטה, הודה אמנם ליפשיץ ש"רבים המה מהקולוניסטים שכבר למדו את הפזמון השגור בפי אנשי ירושלים "טוב גשמי כסף מגשמי מים" וכן אומרים גם המה פה "כי טוב לקבל תמיכה תמידית מלעבוד אדמה". אולם ציין שאין לכך כל קשר לשביתה בשמיטה, שחובה לנהוג בה לצורך ההתיישבות "וכונתנו בזה לגול מעלינו חרפת רבים האומרים כי נרפים אנחנו חלילה ולא רוצים לעבוד את אדמתנו רק ללכת בטלים ולנסוע בחוץ לארץ לקבץ כספים ונדבות וכו' ודי לחכימא ברמיזה".¹⁵⁹

גם מנחם מנדל אושיסקין, מן העסקנים הצעירים הבולטים בין חובבי ציון במוסקבה, מחה על הדברים. במכתב שכתב למו"ל המליץ הוא דחה את הטענות שפורסמו בעיתון כנגד אנשי פתח תקוה:

155. מכתב לבן-יהודה מיפו, מוצאי שבת, אור לו' בניסן תרמ"ח (17.3.1888) (אצ"מ A192\233\1, עמ' 211).

156. במכתב לארלנגר, מיום א' באייר תרמ"ח (12.4.1888), טען דוד יודילוביץ, שאנשי פתח תקוה "באו להרב מבריסק, ויתחננו לפניו לאסור איסור על השמיטה, וגם לפני רגלי ר' שמואל סלנט התנפלו [...] ומוכנים המה לתת את חתימותיהם להרבנים, כי אין כל אסון באיסור עבודה בשנת השמיטה", וכי הברון יוכל לתת לשם כך כמה אלפי פרנקים מהונו העצום, "אם לשקאליס הוא חפץ לתת כסף, הלא יוכל לתת כסף גם לשנת שמיטה". הוא הוסיף שלשאלת הרב סלנט "הלא יוכלו לנוח בשביעית אף בעת שיש היתר, למה להם דוקא להשתדל להוציא "איסור" מידו", טענו בני פתח תקוה שבלא איסור גורף יביטו עליהם בני המושבות שיעבודו כעל עצלים ויתכן שתשלל מהם אף התמיכה. ואילו באמצעות האיסור יוכלו לשבות, ובמקביל יוכלו לקבל סיוע מהפקידות ולצאת אף לחו"ל לגייס כספים (אצ"מ A192\233\1, עמ' 231).

157. בכתבה שכתב "ברבע השלישי לחדש ניסן תרמ"ח". הכתבה פורסמה בשינויי עריכה קלים, בהצפירה, ח' באייר תרמ"ח (19.4.1888), עמ' 3, בעילום שם המחבר. נוסחה המקורי של הכתבה מצוי במחברת ההעתקות של יודילוביץ, אצ"מ A192\233\1, עמ' 224. וראו עוד בנספח 2, הערה 21.

158. המליץ, כ"ט בתשרי תרמ"ט (4.10.1888), עמ' 3034.

159. יודילוביץ כתב לבן-יהודה כי בהיותו בפתח תקוה סיפר לו דניאל ליפשיץ כי כתב לבן-יהודה מכתב ובו הוא, יודילוביץ, גם כן נזכר בו. יודילוביץ ביקש שבן-יהודה ישמיט את שמו "כי אינני חפץ כי ישמע שמי למרחוק" (אצ"מ A192\233\1), ויתכן שהוא מכוון למכתב הנ"ל של ליפשיץ.

להוציא לעז כזה על אנשים תמימים העובדים בזעת אפם את אדמת הקודש? היודע המוצא לעז הזה, כי כל בני פתח תקוה, אשר מספרם יעלה לשבעים משפחות (כן ירבו) לא קבלו תמיכה כמעט לגמרי זה יותר משנה? באשר הנדיב יתן להן רק צרכי המושבה הכוללות ואוהבי ציון נתנו להם בכל העת ההיא רק 2400 פראנקים מנדבות שנאספו בעיה"כ [בערב יום הכיפורים] שנת תרמ"ז, ובערך 1500 פראנקים שנשלחו מביאליסטאק; והסך המצער הזה לשבעים משפחות ובכל זה לא שמענו עד היום שאף אחד מהם נהיה לשנורר.¹⁶⁰

"פתח תקוה [...] אנשיה אנשים פשוטים הם, אשר לא יתעסקו בעניני הפוליטיק ורק לאכול מעמל כפיהם כל מגמתם", ציטט אוסישקין במכתבו, ממכתב שקיבל מצעיר מן הארץ. "אנשי פתח תקוה ידקדקו במצות כחוט השערה, ולכן עומדים הם במבוכה, הלעבוד בשביעית אשר התירו להם הרבנים ברוסיה ורבני הספרדים בירושלים, או לשמוע לרבני האשכנזים בירושלים, אשר אסרו את העבודה", העיר אוסישקין. במכתב גם הודגשה עבודתם החקלאית המסורה של אנשי המושבה. מו"ל המליץ העיר שם בתגובה כי לא רק שהכותב המבקר הינו "איש הדבק בכל לבו ובכל נפשו בענין ישוב א", והוא איש מתון ומיושב", הרי שלפלא הוא שאנשי פתח תקוה מתעקשים שלא לסמוך על "מאורי הגולה אשר פסקו להיתר. קהלות גדולות בישראל סומכות עצמן עליהם בהלכות טריפות ומאכלות אסורים ובכל מיני אסור והיתר [...] ואכרים אחדים יראים פן לא הרבו גדולי הדור לעיין בהלכה כראוי!".

גם ר' יעקב בכרך, מזכיר חובבי ציון בביאליסטוק ומזכירו של הרב מוהליבר, תמה במכתב לרבה של פתח תקוה, מיום ה' באייר תרמ"ח, על השמועה שהמושבה החליטה לשבות חרף ההיתר שהוציאו גדולי הרבנים "בלי כל נדנוד ופקפוק כלל וכלל. לטובת ישוב אה"ק ולטובת האכרים" וביקש את הבהרתו של הרב למהלכיה של המושבה.¹⁶¹

לבקשת ד"ר פינסקר שלח הרב מוהליבר בשלהי השנה, מכתב למושבות חובבי ציון ובו היתר לעבד השדות לאחר מכירתן אצל אחד מבתי הדין בירושלים.¹⁶² לחץ משמעותי על האיכרים הפעילה פקידות הברון. בעת ביקורו של שייד בארץ בקיץ תרמ"ח, באו עמו איכרי המושבה בדברים בנוגע לסיוע בבניית בתים וקניית בהמות ועגלות. שייד ציין באוזניהם שסיוע זה מותנה בעבודה בשמיטה משום ש"הנדיב איננו מכריח אתכם לעבוד, אבל איננו מחויב לעזור ליושבי בטל". עשרים ואחת משפחות הסכימו לכך, על בסיס

160. המליץ, ז' בחשון תרמ"ט (12.10.1888), עמ' 4006-4007.

161. נספח 4.

162. כתבים, 1224, 1234.

היתר הרבנים, אבל התנו זאת בחלוקת הנחלות "למען ידע כל אחד את אחוזתו, כי רבים בנו אשר לא יעבדו בשמטה ולא יתנו לדרוך על אדמתם, ומאין נדע מִצָּרֵי כל אחד אם האדמה לא נתחלקה?". שייד הסכים לתנאי זה, ובחודש אלול תרמ"ח נתבקש מרדכי לובמן "למוד ולחלק את נחלת פתח תקוה"¹⁶³. באמצע אלול אף פרסם בן-יהודה בעיתונו מכתב של אחד מבני פתח תקוה המציין את הגעת מכתבו של הרב מוהליבר וכי בעוד שבועיים תחלק האדמה לכל איכר ואיכר לאחר מדידתה על ידי המהנדס מרדכי לובמן "ואי"ה תכף אחרי המטר הראשון נצא לעבודתינו"¹⁶⁴.

בפועל הסתיימה מדידת וחלוקת האדמות בחשון תרמ"ט,¹⁶⁵ והאיכרים נדרשו לצאת לעבודה. אולם מתברר שגם עשרים ואחד האיכרים הנזכרים נמנעו בסופו של דבר מלצאת לעבודה.¹⁶⁶ תרם לכך בוודאי הלחץ הגדול על האיכרים לשבות, הן מצד גורמים במושבה ובפרט מצד גורמים בירושלים. ר' מגדל מוינשטר מירושלים¹⁶⁷ ושמשו של הרב נפתלי הרץ הלוי מיפו, נשלחו להניא את האיכרים מלעבוד בשמיטה.¹⁶⁸ לכך הצטרף גם ה'קול מהיכל' שפורסם ברבים בחודש חשון תרמ"ט, וכן השמועות על כך שהרבנים בחו"ל לא התירו למעשה את העבודה בשמיטה וכי הפקידות מסתירה מחאה ששלח הרב ספקטור לנדיב על שמפרסמים שהוא מתיר לעבוד בשמיטה.¹⁶⁹ יש לציין שהרב ספקטור אף שלח כנראה בתקופה זו מכתב לרב אריה ליב פרומקין בנוגע להיתר העבודה בשמיטה, ויש שהבינו ממנו שהוא אינו מתיר כלל עבודת יהודים.¹⁷⁰

163. המליץ, י"א באדר א' תרמ"ט (12.2.1889), עמ' 1 (הכותב הוא מרדכי לובמן, בעילום שם, ראו לעיל שער חמישי, הע' 40). לובמן מונה מטעם הפקידות למדוד את הנחלות ולחלקן והיה מעורה ממילא בפרטי הדיונים בנושא.

164. הצבי, י"ז באלול תרמ"ח (24.8.1888), עמ' קכב.

165. לובמן במכתבו שם.

166. ראו מכתב מל"ל לאושיסקין, מח' בתשרי תרמ"ט (13.9.1888) (כתבים, 1251); מכתב אגודת 'בני ציון' בפולטאבה לפינסקר, מכ"ה בתשרי תרמ"ט (30.9.1888) (כתבים, 1258); מכתב פינסקר לרש"י פין, מט"ז בחשון תרמ"ט (21.10.1888) (כתבים, 1267).

167. יליד רומניה וממונה כולל מולדובה. ממקורביו של הרב דיסקין.

168. לובמן במכתבו הנ"ל (לעיל הע' 163).

169. ראו שם; מכתב פינסקר לפין, מט"ז בחשון תרמ"ט (21.10.1888) (כתבים, 1267).

170. מכתב זה צויין על ידי רי"מ פינס, שטען שבמכתב, אותו ראה בעיניו, הבהיר הרב ספקטור שהוא עומד על דעתו להתיר על ידי גוי דוקא (המליץ, י"ט באדר ב' תרמ"ט (22.3.1889), עמ' 3). א"י סלוצקי העלה השערה שהאיסור של הרב ספקטור לעבודת יהודים המוזכר במכתב נגע דווקא ל'עשירים', כמו בעלי אחוזת לחמן, אותה ניהל הרב פרומקין (ראו המליץ, ה' באייר תרמ"ט (6.5.1889), עמ' 2). יש לציין שכבר בחודש כסלו תרמ"ט הזכיר בן-יהודה מכתב זה, אותו הראה לו פינס, והבין בבירור שדבריו שם עולים בקנה אחד עם מה שכתב הרב ספקטור בפסקו הפומבי (ראו הצבי, י"ט בכסלו תרמ"ט (23.11.1889), עמ' ל). כאמור,

אולם מעבר ללחצים ההדדיים, עמדה ברקע החלטת האיכרים שאלה כלכלית מורכבת שנגעה למעורבותו הגוברת של הברון בבעלות על הקרקעות במושבה ולתוכניותיו לפיתוח המושבה. כאמור קנה הברון כמה אלפי דונמים מאדמת המושבה. אדמות אלו היו מחולקות למעשה לארבעה סוגי אדמה: עידיית, בינונית, זיבורית ואדמת מלחה.¹⁷¹ הפקידות ניסתה, כבשאר המושבות, למצוא חלופה משמעותית להתבססות רק על פלחה ומאידיך חששה שחלק משמעותי מאדמת פתח תקוה אינו טוב לגידול גפנים, בשל טיב האדמה ובשל הקירבה לירקון.¹⁷² בראשית חורף תרמ"ט, המליץ סופית האגרונום ארמן על זריעת האדמה הסמוכה לירקון, בצמר גפן, בקפה ובנטיעות, והשקיתם מן הנחל על ידי מערכת צינורות ותעלות, אולם חלקות רבות באזור זה היו בבעלות פרטית. הוצע אפוא שהבעלות על חלקות אלו תועבר לפקידות ובתמורה יקבלו הבעלים חלקות מנחלת הברון. האיכרים יועסקו בשלב ראשון בפיתוח החלקות בשכירות, ואם התוכנית תצליח יחולק, בשלב הבא, גם שטח זה בין האיכרים. שייד אף הודיע לפינסקר כי קרקע הברון תימסר לעיבוד בשלב זה בשכר יומי, למי שירצה להשתכר.¹⁷³

למעשה, הורה הרב ספקטור לפקידות הברון שמלאכות דאורייתא תיעשנה על ידי גויים, וכפי שהבהירה הפקידות בהודעה שפרסמה בכ"ה בכסלו תרמ"ט (לעיל, הע' 26).

171. שייד, זכרונות, עמ' 231.

172. "כי ראה הנדיב ונוכח כי מטעי הגפנים אשר בכל המושבות אך מהם תקוה נשקפה אל הקולוניסטים [...] לא ירבו להביא ברכה על אדמת "פתח תקוה" [...] כי אבנים וחמר מעט בקרבה, וגם האידיים העולים מן האחו הקרוב אל המושב לא יתנו לאשכולות הגפנים להבשל כל צרכם כמו ביתר הקולוניות" (המליץ, כ"ג באייר תר"ץ (13.5.180), עמ' 3; בן-הלל, על אדמת ישראל, עמ' 28). מרדכי בן-הלל ביקר במושבה בראשית חורף תר"ץ.

173. מכתב שייד לפינסקר, מי"ט בחשוון תרמ"ט (25.10.1888) (כתבים, 1268). למעשה ההתלבטות מה בדיוק ייעשה באדמות שקנה הברון המשיכה ללוות את הברון ופקידיו גם בשנית הבאות. שייד, זכרונות, עמ' 232-233, ציין כי תמך בהעברת כל האדמות לידי האיכרים אולם הברון התעקש להשאיר אצלו 1,200 דונם "לנטיעת גנים". בראשית חורף תר"ץ ציין מרדכי בן-הלל שבשטח שקנה הנדיב סמוך לירקון "אשר שם המים בעמק שלשה או ארבעה מעטר, ואין טוב מזה לנטיעת הגנות", הוחל כבר בנטיעת 'הגנות' הפרטיות של האיכרים, וכי בנוסף בכונת הברון לנטוע גן ניסויים גדול, בדומה לזה שבראשון לציון, בו יטעו הדירים, יזרעו צמר גפן ועוד, ויגדלו תולעי משי (בן-הלל, שם, עמ' 29). במהלך שנת 1891 (תרנ"א-תרנ"ב) נקבע שהאדמות החוליות ביותר, כ-150 הקטר [1,650 דונם], יוקצו למטע גפנים, ויחולקו בסופו של דבר לאיכרים שנכנסו בראשית שנת תר"ץ תחת חסות הברון (שייד, שם). וראו טרופה, ראשית, עמ' 47, שלגפנים הוקצו מאדמות הברון 1,250 דונם, בנוסף לכ-300 דונם עצי תות לגידול תולעי משי; ל-25 דונם עצי קיקיון לשמן קיק; לחוות ניסיונות לגידול גרניום, טבק ולנטיעת חורשה גדולה של אקליפטוסים. וראו עוד שייד, שם, עמ' 233.

האיכרים חששו ממהלך זה. הם היו מודעים למצבה הקשה של הפלחה במושבה אך חשבו שהפקידות תסייע בהרחבת שטחי הפלחה שבידם,¹⁷⁴ והנה התברר להם שלא רק ששטחי הפלחה שברשותם לא יורחבו אלא אף מבקשים מהם למסור את חלקות העידית שברשותם, היינו אדמת החמרה הסמוכה לירקון המתאימה לגידול תבואה, באדמות גרועות יותר שאינן אופטימליות לפלחה,¹⁷⁵ דבר שעשוי אף להביא אותם להשתעבדות לפקידות הברון.¹⁷⁶

בסופו של דבר הוסכם על החלפת האדמות, אלא שכתוצאה מכך נוצר מצב חדש. כיון שהאדמות החליפיות שקבלו האיכרים, שהיו אדמת בינונית וזיבורית בלבד, לא נמדדו ולא חולקו לחלקות מסודרות. בנוסף לכך, אדמות החמרה שקנה הברון במהלך שנת תרמ"ח

174. במכתב שמסרו לפקידות בכסלו תרמ"ט ציינו האיכרים, שבעבר חשבו שכ-80 דונם אדמה יספיקו לגידול חיטה והשעורה, אך הניסיון הורה שמשפחה בינונית צריכה 150 דונם אדמת עידית. בפועל השטח שברשותם מחולק לעידית בינונית וזיבורית, כך שגם העידית שיש, אין בה מספיק לעשירית הצורך. משכך הם קיוו שהחלקות שניקנו על ידי הברון ייועדו להרחבת שטח הפלחה שברשותם (חבצלת, י"ד בכסלו תרמ"ט (18.11.88), עמ' 67-68).

175. חבצלת, שם. האיכרים גם טענו שם שממילא רבים מבעלי החלקות הם בעלים נעדרים, שלא יסכימו לחליפין אלו. מרדכי לובמן ציין שהפקידות, מצידה, הודיעה מפריז כי אין לחוש לסירוב הבעלים הנעדרים, כיוון שהנדיב משלם עבורם כבר שנים את מסי הקרקע והוא עושה חילופין אלו לטובת העניים היושבים בפתח תקוה, ובאם אחד הבעלים מסרב לחילופין אלו, "אז ישלם כל המסים אשר שלם הנדיב בעד אדמתו וחלקו ישאר בעדו בחבל ההוא" (המליץ, י"א באדר א' תרמ"ט (12.2.1889), עמ' 1 (הכתוב הוא כאמור מרדכי לובמן, בעילום שם, ראו לעיל שער חמישי, הע' 40)).

176. מרדכי לובמן טען בביקורתיות במכתבו הנ"ל שהאיכרים חושדים שהפקידות מעוניינת לקחת את חלק העידית שהיה ברשותם, כדי לגדל בו צמר גפן לצרכיה "ומיבול האדמה הנשארת להם אין תקוה להתפרנס, ואם כן יהיו זקוקים לתמיכה ויכבישום לעבדים", בעוד כוונת הברון היא רק לטובתם, "כי לא למען הרבות את עשרו יצוה הנדיב לזרוע צמר גפן על איזה עשרות דונם, ורק כדי להמציא מחיה לימים הבאים לבני פתח תקוה, למען לא יצטרכו לידי תמיכות מחוץ והיו שמחים על התמורה הזאת, כי גם לשעה, בטרם יביא צמר גפן פרי, יש להם אדמה אחרת תחת החבל ההוא, את תמיכתם יקבלו ועוד ימצאו עבודה בגנים". מנגד, יש לציין שהחשש מהשתעבדות לפקידות, ואפילו לזמן המוגבל עד מתן היבולים העתידיים, הטריד מאד גורמים מרכזיים בחובבי ציון. כך למשל יציין הרב מוהליבר, בשנת תר"ן (1890), לאחר שרבים מאיכרי פתח תקוה עברו לחסות הברון: "האמת אגיד ולא אכחד, כי לו היה באפשר לחברת חובבי-ציון להחזיק את הקולוניא פתח-תקוה היה זה טוב מאד בכל הפרטים, כי באמת מהנהגת האדמיניסטרציע [הפקידות] עמהם כעת לא יהיה שום תכלית, ורק יעשו אותם לעצלים ובטלנים, כי כל אחד אומר שהוא אינו יודע למי הוא עמל" (סלוצקי, שיבת ציון (תרנ"ב), א, עמ' 15). למעשה, בשנים הבאות, הפך ענף הכרם לענף החקלאי הדומיננטי במושבה. בשלב ראשון, עד חלוקת הכרמים על ידי הפקידות, הועסקו רוב בני המושבה בעבודות במטעי הברון בשכר יומי. מציאות זו יצרה קשיים ומשברים חדשים. ובין היתר היא הובילה לשליטת הפקידות במושבה, על בעייתיה הרבות, ולכך שאדמות רבות הוחכרו על ידי בעליהם, בפרט לערבים, וביסוסה הכלכלי של המושבה, כמו יתר המושבות, היה עדיין רחוק מן העין (ראו קרסל, אם המושבות, עמ' 207-219).

לצורך זריעת תבואות, נזרעו כבר על ידי האיכרים בתבואות חורף, ולא יועדו אפוא לזריעת חורף בשנה שאחר כך. כלל האיכרים קיימו אסיפה בעניין, במוצאי שבת, ליל ז' בכסלו תרמ"ט (11.11.1888), וגם האיכרים שהסכימו עקרונית בחודש אלול לצאת לעבוד, החליטו להודיע לפקידות שלא יצאו לזרוע את השדות. הם ציינו את הדברים במכתב, אותו ערך דוד איזרעליט, שהיה מבין עשרים ואחד האיכרים הנזכרים, והגישו אותו למפקח על המושבות אמיל פרנק מביירות, שביקר במושבה יחד עם הפקיד בלוך. בחבצלת דווח שבמכתב צוינו שלושה נימוקים עיקריים:

- א. אין טעם בזריעת האדמות המצויות בידיהם כרגע. אדמת הזיבורית "לא תביא שום פרי", ואדמת הבינונית אינה טובה לתבואת חורף, אלא לתבואות קיץ בלבד, והטרחת בה גדולה מן התועלת, וממילא כל עוד אין להם אדמה ראויה - לא תועיל העבודה, "ואין הצר שוה בנוק עבירה על איסור עבודה בשביעית מן התורה".
- ב. גם על פי ההיתר של הרב ספקטור, אין להם היתר לזרוע בעצמם, אלא על ידי גויים.

ג. "חובבי ציון אמיתיים" וגם רבנים גדולים הפצירו בהם במכתביהם, שלא לעבוד בשמיטה.¹⁷⁷

ככל הנראה נלווה לכך נימוק משמעותי נוסף, העובדה שהאדמות שנמסרו להם לזריעה טרם נמדדו וחולקו.¹⁷⁸

לדברי רוקח, אף הרב מוהליבר הבהיר במכתב לרב אורלנסקי, כי בודאי ש"המכירה איננה מכרחת את העבודה" וכי "גם חפץ ורצון הגאונים המתירים ועמהם כל חו"צ [חובבי ציון] הנאמנים לבלי תעבדו בשביעית וכלם מתחננים אל ה' לבלי תצטרכו לזה אז תרב שמחתם מאד ומי יתן ותמצא יד האכרים לכלכל נפשם בשנת השבע מבלי עבודה".¹⁷⁹

177. חבצלת, י"ד בכסלו תרמ"ט (18.11.88), עמ' 67-68; כ"א בכסלו תרמ"ט (23.11.1888) ניש לתקן: 25.11.1888, עמ' 73.

178. כפי שציין לובמן במכתבו הנ"ל למ"ל (לעיל הע' 175): "בין כה באה עת הזריעה, ויבא ה' בלאך וישאל את הקולוניסטים מדוע לא יצאו לעבודתם? - "אין לנו אדמה לזרוע, ענו לו, כי האדמה הגרועה לא נתחלקה (את האדמה ההיא, השייכת להפקידות, לא מדד ה' לובמאן בחלקו את אחוזות הקולוניסטים), ועל חבל הנדיב (היינו סמוך לנהר הירקון) אין אפשרות לזרוע חטים בשנה הזאת, אחרי שנזרעה כלה חטים בשנת תרמ"ח, וזרע הקיץ יוצא בהפסדו ולמה נחלל את השביעית כחנם?".

179. חבצלת, כ"ח בחשון תרמ"ט (2.11.1888) עמ' 52; י"ט בטבת (23.12.1888), עמ' 109. נראה שמכתב זה נשלח בתגובה להתכתבות קודמת בין הרב מוהליבר עם הרב אורלנסקי, ומסתבר שהרב אורלנסקי הבהיר לרב מוהליבר את עמדת איכרי פתח תקוה, בדומה למכתב ששלח לרב סלנט עוד בניסן תרמ"ח. ראו בנספח 3.

רוקח הוסיף כי אף נשלח מכתב מפתח תקוה לרב ספקטור בו הודיעו הכותבים שברור להם ש"השביטה בשנה הזאת תהי' [ה] לנו למקור ברכה" ולכן ההיתר ששלח הרב, המותנה גם "בתנאים ואופנים שאין ביד וברצון הפקידים למלאות אחריהם", אינו מועיל להם. אדרבה, בגינו "הפקידים באים עלינו בעקיפין ומוצאים בזה עונינו להשניא אותנו בעיני הנדיב דבר אשר ידאב לנו מאד".¹⁸⁰

בפועל, רוב רובם של האיכרים לא יצא לעבודות השדה. כמה איכרים אף יצאו לחוץ לארץ כדי להתפרנס שם ולתמוך במשפחתם בארץ, במהלך השמיטה.¹⁸¹ הפקידות ניסתה ללחוץ על האיכרים לצאת לעבודה.¹⁸² יהושע שטמפפר אף הסתסך עם ממונה הפקידות בפתח תקוה, על רקע ניסיונותיו של האחרון להביא את אנשי המושבה לעבודה בשמיטה, דבר שהוביל לפטורי אחיו, מנחם יהודה שטמפפר, שעבד כפועל אצל הפקידות.¹⁸³

180. חבצלת, ב' בשבט תרמ"ט (4.1.1889), עמ' 118. עורך הצבי פקפק האם אכן נכתבו הדברים על ידי אנשי פתח תקוה (הצבי, ט"ז בשבט תרמ"ט (18.1.1889), עמ' מה). ביקורת נוקבת על הפקיד הממונה כתב דינאל ליפשיץ במכתב אישי לרב מוהליבר מיום כ"ב באדר ב' תרמ"ט, ולדבריו "כל מעשי הדירעקטאר, הוא רק להאדיב את נפש הישראלי (כמו בשמיטה הזאת), מגמתם רק להוביש את בית היהדות [...] מפירי חוק ופרועי מוסר אשר יאכלו את נפשות היהודית" (ליפשיץ, יומן, עמ' 79), אך יש לציין, שהדברים נכתבו על רקע מצבו הכלכלי הקשה של ליפשיץ ונוכח סירוב הפקידות לסייע לו בתנאים שביקש.

181. רי"מ פינס ציין בשלהי שנת תרמ"ט, כגון "[ישראל] שלאסבערג [זאב וולף] בראדנע וןמרדכי דינאוויץ" (כתבים, 1385). משמע שהיו יותר משלושה. כבר בה' באלול תרמ"ח (12.8.1888) כתב מל"ל לאוסישקין ששני איכרים מפתח תקוה שיצאו להתפרנס בשנת השמיטה בחו"ל, קיבלו מאגודת חובבי ציון בביאליסטוק 500 רובל. לדברי מל"ל הכסף ניתן שלא ברצון הגזבר ורבים מחברי האגודה (כתבים, 1234). אף הנצי"ב ציין, ב' באדר א' תרמ"ט (11.2.1889), שפגש בביאליסטוק שני איכרים מפתח תקוה (כתבים, 1293; וראו גם באגרות נוספות של הנצי"ב: פלקסר, למען ציון, עמ' 76. נדפס שוב: אייזנטל, אגרות הנצי"ב, אגרת 19; ריבקינד, אגרות ציון, אגרת יד. נדפס שוב: אייזנטל, שם, אגרת 17), ונראה שהכוונה לזאב וולף ברנדה ומרדכי דינוביץ שעלו מביאליסטוק.

182. ראו תיאורו של מרדכי דיסקין: "זה היה בשנת תרמ"ט, שנת השמיטה. אמר לי ה' אוסויעציקי בזה הלשון: שמע נא ידידי דיסקין. הן תשוקתך עזה להיות קוליניסט. לך נא ועבוד בשדה ויעשך קוליניסט, ולא יחסר לך דבר. על זה ענית לו: אם תתנו לי כל שוויה של פתח תקוה חלילה לי מלעשות חילול השם כזה" (דיסקין, מאמר מרדכי, דף נו ע"ב - נח ע"א).

183. יערי-פולסקין, ספר היובל, עמ' שנו-שנח; הלוי, בית שטמפפר, עמ' 25. על הפקיד מסופר שבשנת תרמ"ט "היה על שלחנו [...] צבור של נפוליוני זהב ולכל אכר שהיה נכנס אל משרדו של הפקיד, היה האחרון רומז: התראה, אם לא תהא שוטה ותעבוד, ינתן לך כל הדרוש לך" (יערי-פולסקין, שם, עמ' תכט, בשם משה שמואל ראב. וראו עוד שם על הטפתו של הפקיד לעבודה בשמיטה, בבית הכנסת בפתח תקוה). יש לציין שבמקורות הנזכרים צויין שהפקיד היה פארב. אולם מנחם פארב מונה כפקיד בפתח תקוה רק בשלהי שנות ה-90, והפקיד הממונה באותה העת על פתח תקוה היה יהושע אוסוביצקי, ולו מייחסים, מקורות אחרים, ניסיונות שידול של אנשי פתח תקוה לעבודה בשמיטה ואף נשיאת דרשה כנגד השמיטה (ראו בהערה הקודמת ולעיל שער חמישי, הע' 69). מסתבר אפוא שהפקיד המדובר היה אוסוביצקי, וממרחק הזמן נתחלף בפארב, שאף עימו היו סכסוכים על רקע דתי (בענייני חינוך), אך בתקופה מאוחרת יותר (על

ככלל ניסו האיכרים שלא להתעמת בצורה חזיתית ובוטה עם פקידות הברון. מציאות זו אכן הביאה לכך שלא נמנעו מן המושבה השירותים הכלליים שנתן הברון, ומן הפסח והלאה נמצאה לחלק גדול מהם עבודה שאינה אסורה בשביעית, באדמות הברון. יואל משה סלומון אף הפציר באיכרים שיחתמו על מסמך "כי לא יבקשו שום עזר מרבני ירושלים וכי השליכו יבם על ה' והנדיב והוא יכלכלם"¹⁸⁴. מסיבה זו הם השתדלו להמנע ככלל מלהסתייע בכספי ועד השמיטה שאורגן בירושלים לתמיכה בשובתים.¹⁸⁵ יתר על כן, כפי שנראה להלן, במהלך השמיטה חזרו וציינו חלק מן האיכרים, כי הם מתנגדים לקריאות לתמוך בהם והם רואים בהן פגיעה בברון ובפקידיו.

במהלך החורף הלך המזון ואזל ומצבם של התושבים הלך ונעשה קשה. האיכרים סברו שהעבודה בשמיטה על פי תנאי ההיתר אינה מועילה, אך כאמור הם גם לא אהבו את נוסחם של הפרסומים המציגים אותם כנרדפים על ידי הפקידות וכמייחלים לנדבות, וחששו שהדבר אף יגרום להפסקת מימון הצרכים הכלליים של המושבה. לאחר פרסום ה'קול מהיכל' הבהירו עשרים ואחד האיכרים, כי הם מסתייגים מתוכנו. במכתב גלוי שנשלח לעורך המליץ הם הבהירו כי לא פנו לרבני ירושלים שיתמכו בהם. אדרבה, כותבי ה'קול מהיכל' מציגים אותם ככאלו שאך זקוקים ללחם בשנת השמיטה, ובוזה הבהירו את חוסר ידיעתם במחסוריהם, משום שמצבם מורכב בהרבה. מחסוריהם גדלו "בשנה הזאת מכל השנים הקודמות, ובשנה השמינית עוד ירבו ויעצמו". היכול החקלאי שלהם בשנים האחרונות "מעט חטה, מעט שעורה, מעט תורמוס, מעט שומשמין, מעט דורא, תפוחי אדמה, גם מעט ירקות" היה דל אך היה יכול באופן עקרוני לכלכל את ביתם ולהותיר לזריעת השנה הבאה ולמספוא, אלא שבשל החובות שהצטברו להם מן השנים הראשונות בהן טרם למדו את עבודת האדמה, הם נאלצו לשלם לנושים כמעט חצי מיבולם, ולכן נאלצו לקבל תמיכה מדי שנה עבור מחיה, מספוא וזרעים, כשהפקידות מספקת להם את מחסורם, כמו גם כלי עבודה ובהמות נדרשים, עד עת הדיש. בשנה שעברה גבו הנושים

סכסוכים אלו בשנת תרנ"ז ראו, יערי-פולסקין, שם, עמ', תסה-תסז; מלאכי, מנגד תראה, עמ' 3999; לנג, לפתח תקוה, עמ' 109).

184. ראו בחבצלת, י"ב בטבת תרמ"ט (16.12.1888), עמ' 101.

185. בחבצלת, שם, עמ' 102, ציין שבאמצעות הרב גימפל יפה הגיעה תמיכה מסוימת לפתח תקוה. דיווח בחבצלת, י"ב בסיון תרמ"ט (11.6.1889), עמ' 270, ציין את כעסו של שיד "על אשר קבלו אחדים מהם תמיכה מועד השמיטה". במכתב גלוי להמליץ מ"ח בתמוז תרמ"ט, ציינו כמה מאנשי פתח תקוה כי באמצעות הרב יפה ניתן סכום של כ-700 פרנק שהתחלק לכ-25 אנשים בלבד (המליץ, ה' באב תרמ"ט (2.8.1889), עמ' 2). הרב עקיבא יוסף שלזינגר, מראשי ועד השמיטה, ציין ש"העזר אשר שלחו להם מפה לפרנסה החזירו" (שו"ת ר' עקיבא יוסף, ח"א, יו"ד, סי' קסב). במכתב מכ"ז באלול תרמ"ט, לרב מדוברובנא, ציין הרב גימפל יפה כי "עוד מזמן הפסח והלאה שראינו שבני פתח תקוה נעזרים מהבארן, אם בשכירות ואם בנדבות ע"כ חדלנו לתומכם. וכל מה שאפשר יותן לבני עקרון" (ארקין, לתולדות, עמ' 109).

את כל חובם מן הגורן, וחנאותיהם אינן פתוחות לפנייהם כבעבר, משום שהפקידות הפסיקה לספק להם את הצרכים הנדרשים והיא מספקת רק את הצרכים הכלליים של המושבה. בשל כך, לאחדים כמעט כלו החטה והשעורה שנתנו בתמורה לחובות, ויש שאכלו את הזרעים שנועדו לזריעה לשנה הבאה ויש שעתידים לאכלם בחודשים הקרובים. מצוקתם רבה כי אינם יודעים מהיכן ישיגו בשנה הבאה "חטה ושעורה מכולת לנפשות בתינו ותבן ומספר לבעירינו וזרע לזרוע שדוּתִינו". הם הבהירו שהם שובתים בשביעית, משום שההיתר שניתן אינו מתיר אלא עבודת גויים "וכבר הורנו הנסיון לדעת, כי שכירי יום אלה אכלו שארנו מעל עצמנו בעת אשר המה היו מורי דרכינו בשנה הראשונה, טרם ידענו לאחוזו מחרשה; ובכן לא חדשו המתירים דבר למעננו העניים, ע"כ קיימנו עלינו את מצות השמטה. זאת היא התנצלותנו האמתית". הם אינם מעיזים פנים לבקש חסד מן הנדיב "כי ידענו היטב אשר דרכו בארץ הקדושה לתמוך ידים חרוצות ולא לחובקי ידים".¹⁸⁶

בשלהי החורף, לקראת זריעת יכולי הקיץ, נדונה שוב סוגיית העבודה בפתח תקוה. בכ"ח באדר א' תרמ"ט (1.3.1889) כתב ארלנגר להירש כי קיבל מכתב מחובבי ציון, ממנו עולה שאנשי פתח תקוה מוכנים לעבוד בשמיטה לפי תנאי רבני רוסיה. הוא ציין שחובבי ציון כתבו לו בשם הרב מוהליבר שמתיישבי פתח תקוה מתלוננים על הדחייה בחלוקת אדמתם, והם מבקשים בשם אותם מתיישבים, לחלק את האדמה בהקדם האפשרי, כדי שכל אחד יוכל לצאת לעבודתו ולא יחמיצו את זריעת הקיץ. ארלנגר הוסיף שהברון הטיל על שייד לכתוב לבלוך שיעשה זאת בהקדם האפשרי.¹⁸⁷ ואכן בתחילת אדר ב' תרמ"ט הגיעו הפקידים בלוך ופראנק בלויית הגנן ארמן והגנן קוולן לפתח תקוה, לבחון את השטח והחליטו להתחיל בחלוקתו המיידית. "המדרידה החלה בחדש אדר"ש [אדר שני] ויש

186. המליץ, ב' בשבט תרמ"ט (4.1.1889), עמ' 2876. הנוסח מובא במלואו בנספח 5. וראו גם המגיד, ח' בשבט תרמ"ט (10.1.1889), עמ' 14-15. את המכתב שלח, בשם כל החותמים, אברהם זלמן איכילוב (איחילאו). בשלהי השמיטה חזרו ופרסמו תשעה איכרים מבני המושבה ביקורת על ועד השמיטה בירושלים המדבר כביכול בשמם ושיבחו את הפקיד בלוך שהמציא להם עבודה בעבודות תשתית שהותרו אף על ידי רבני ירושלים (המליץ, ה' באב תרמ"ט (2.8.1889), עמ' 2). נראה שמכתב זה הוא שעורר את ביקורתו של הרב יפה שציין במכתב לרב מדוברובנא, בכ"ז באלול תרמ"ט: "כי אף שפתח תקוה לא עשו כהוגן שהדפיסו כן, מ"מ [מכל מקום] שמרו שמיטה עכ"פ בשדותיהם [...] וההדפסה הי' להחניף לה' שייד" (ארקין, לתולדות, עמ' 109-110).

187. כתבים, 1297. אף הנצי"ב קרא לפינסקר במכתב מ' באדר א' תרמ"ט (11.2.1889) "להפציר בכבוד ארלאנגער נ"י לשלוח מודד לצורך חלוקת האדמות בפתח תקוה, שכן רק אז יוכלו האיכרים לעבד וטייב את אדמתם כראוי, אולם נראה שהוא לא התכוון שעבוד האדמות ייעשה בשמיטה ובדבריו אכן ציין שהצורך בחלוקה כבר עכשיו נובע מכך שבקיץ האדמה חריבה ויקשה או לחלקה (כתבים, 1293).

תקוה כי כל הקולוניסטים יהיו שבעי רצון מהחלוקה הזאת.¹⁸⁸ על פי המדידה, שערך מרדכי לובמן, "לקח לו הנדיב 60 חלקים מן הנחלה ושבעים ושלושה נשארו להקולוניסטים, כל חלק כחמשה ושבעים דונים. הנדיב לקח לו את חבל הנהר עוגה [הירקון] ובעד זה לא לקח מחלקת הבינונית מאומה רק מהגרועה שבזבורית".¹⁸⁹ אולם, מתברר שהאיכרים לא הסתפקו בחלוקת האדמה, אלא ששוב התנו את העבודה בהיתר לעבודת יהודים. במכתב שכתבו לרב ספקטור הם תארו את מצבם הקשה ואת תמיכתו הרבה והקריטית של הנדיב למושבה בכלל ולהם בפרט. בקיץ האחרון הבטיח להם פקידו הבכיר, שייד, "שדות ובקרים וסוסים בתים ורפתים וכל מחסורי האכר באשר הוא אכר", בתנאי שיעבדו בשמיטה לפי היתר הרבנים. כשהגיע ההיתר התברר להם שהוא אינו מועיל לעניים מרודים כמותם, משום שהוא הותנה בעבודת גויים ואילו הם לא רק שידם אינה משגת לשכור פועלים, אלא שהניסיון הורה להם "אשר שכירי יום אלה אכלו שארנו מעל עצמינו, ולא הביאו לנו כל תועלת אף כי עזרנו על ידם. ומה גם עתה?". כרגע מצבם קשה ביותר. הם לא זרעו דבר ויכול השנה הששית יכלה בקרוב. חלילה להם "לפשוט יד לעזרה לרבני ירושלים עה"ק כותבי "קול מהיכל" שפגעו בכבוד פקידיו בדבריהם, כי הדבר ירגיז בצדק את הנדיב ועלול לגרום אף להפסקת הסיוע שלו לצרכי הכלל של המושבה. אם הם ימכרו את סוסיהם ובקרים, לצורך המחיה, הדבר ימוטט את עתידם "ומאין תבוא עזרתינו בשנה השמינית? למלאות מחסורנו אשר אין ספורות למו. משדות עד בתים ורפתים, מסוס לעבודה עד פרה לולדות ולחלב, מלחם לאכול עד בגד ללבוש, מזריעות עד תבן ומספוא?". הם מבקשים לדעת אם יתיר להם הרב לזרוע את תבואות הקיץ "לעבוד ולזרן]ע בידינו ממש", שאז הם יוושעו משום ש"אז כל מחסורינו על הנדיב יחי' [ה] כבשנים קדמוניות", אולם בלא היתר שכזה "אז חלילה את כל אבדנו אבדנו, אנחנו עוללנו וטפנו". בנספח קצר המצורף למכתבם ציינו האיכרים כי הם יעשו ככל אשר יורה להם הרב ספקטור בענין השמיטה "הן להתר והן לאיסור" והם "מחלים בזה את פני האדמיניסטרציה כי תשאל היא או תיתן" להם רשות לשאול בשמה "את פי הרב הגאון הנ"ל ע"י טיליגראף" האם הוא מתיר רק עבודת נכרי או גם עבודת יהודי ואילו עבודות כלולות בהיתר.¹⁹⁰

לא ברור האם התייחס הרב ספקטור לפנייה זו באופן ספציפי. בפועל לא יצאו האיכרים הנ"ל לעבוד בשדות ושדותיהם נשארו בורות גם מתבואות הקיץ.

188. הצבי, כ"ו באדר ב' תרמ"ט (29.3.1889), עמ' מד-מה; המליץ י"ד, באייר תרמ"ט (15.5.1889), עמ' 3.

189. המליץ, כ"ז בתשרי תר"ן (22.10.1889), עמ' 1-2.

190. ראו טיוטת המכתב בנספח 5.

בתחילת חודש אייר, עם הגיע זמן הקציר של תבואות החורף, הגיע שייד ארצה וביקר בראשון לציון, בפתח תקוה ובקסטניה והודיע כי על פי החלטת הרב ספקטור "לא יקצרו המה בשביעית, רק מלאכתם תעשה ע"י אינם בני ברית",¹⁹¹ וזאת כאמור לאור ההבהרה ששלח הרב ספקטור לפקידות בפריז, בכ"ה בניסן תרמ"ט, בה ציין שהוא מתיר עבודות שיסודן מן התורה רק על ידי גויים, ורק את עבודות האסורות מדרבנן רשאים לעשות יהודים בעצמם.¹⁹² למעשה רוב עבודות הזריעה והקציר באדמות החמרה של הברון נעשו על ידי גויים (עבור שליש מן היבול) ובאמצעות בהמות שחלקן נשכרו מן האיכרים.¹⁹³ שלושה איכרים בלבד, שני בחורים אשכנזים וספרדי אחד,¹⁹⁴ עבדו בעצמם באדמות הברון,¹⁹⁵ ויש לציין שכל הנראה היו יבולי החורף זעומים.¹⁹⁶

מצב שאר האיכרים החמיר. כחמשים סוסים אף נמכרו בחצי שווים,¹⁹⁷ ומה שהציל אות האיכרים היו בעיקר עבודות שונות בהן הועסקו במהלך הקיץ במימון הברון, באישור

191. המליץ, י"א בסיון תרמ"ט (10.6.1889), עמ' 3. על הכרזה דומה של שייד בזכרון יעקב ראו להלן הע' 534.

192. הצפירה, כ"ו באייר תרמ"ט (27.5.1889), עמ' 439.

193. דיסקין, דברי מרדכי, דף כב ע"א, דף כג ע"ב. וראו שם, דף ה ע"ב, שהאיכרים השובתים מסרו לפקידות את הסוסים שקיבלו מהפקידות.

194. במושבה היו אז שלושה איכרים 'ספרדים' שעלו מבולגריה, שלושת האחים יהודה משה ואברהם בכר. הם היו קשורים בקשרי משפחה עם הראשון לציון באותה עת, הרב רפאל מאיר פאניז'ל, שהסכים כאמור על ההיתר שהוציא הרב אלישר (אשתו הראשונה של משה בכר ואם שתי בנותיו הגדולות, שנפטרה עוד בבולגריה, הייתה בתו של הרב פאניז'ל. בן דודם של האחים, הרב אליהו משה פאניז'ל, היה בנו המאומץ של הרב פאניז'ל (בכר, אמונה וחזון, עמ' 8)). אנשי פתח תקוה אף שלחו שאלה לרב סלנט מותר להעלות את הספרדי הנ"ל לתורה, בשל החלטתו לעבוד בשמיטה על פי היתר בני ספרד. הרב סלנט פסק שאין לקנסו בכך, ורק תבואת שדהו משנת השמיטה לא יקנו, כדין זורע בשביעית (ראו חבצלת, כ"ו בטבת תרמ"ט (30.12.1888), עמ' 115; הצבי, ב' בשבט תרמ"ט (4.1.1889), עמ' מא).

195. דיסקין, שם. דיסקין ציין שם שבנוסף לעבודה באדמות הברון שנמכרו על פי ההיתר מחו"ל, זרעו אותם שלושה איכרים גם קרקע עידית שהייתה בבעלות בעלים נעדרים מחו"ל, שלא נמכרה, "והם עברו על איסור שמיטה עם כל פרטיה ודקדוקיה ועל אסור גולה". כאמור אכן היו אדמות עידית של בעלים נעדרים, בסמיכות לירקון שהפקידות הייתה מעוניינת לקנותם (ראו לעיל הע' 175), ויתכן שמדובר באדמות אלו. הפקידות בפריז הודיעה לפקיד בלון "לבלי לחוש למחאות בעלי האחוות שאינם יושבים בפתח תקוה" (ראו שם) ויתכן שראתה עצמה אדון גם על אדמות אלו.

196. לדברי מרדכי דיסקין זרעה הפקידות כ-210 קעל [כלי] והיבול הגיע לכ-300 כלי בלבד (כשער וחצי בלבד), שחלקו סובין. לדבריו הדבר נבע משילוב של אדמה כחושה מעבודה וירידת גשמים מרובים מדי וקור עז. לדבריו "הבחורים רצו להפקיר התבואה שזרעו [...] כי איננה שוה מלאכת הקצירה ודישה נגד ההכנסה, אך מפני הבושה פקדו עליהם שלא יעשו זאת" (דיסקין, שם, דף כב ע"ב). וראו גם דברי פינס, להלן הע' 261.

197. המליץ, ז' באדר א' תרמ"ט (8.2.1889), עמ' 5-6.

רבני ירושלים, כמו עבודות ניכוש מצמחייה עבותה וגבוהה בשטח של כ-300 דונם,¹⁹⁸ וחפירת תעלות לתיחום נחלות המושבה בכלל ולחלוקתם הפנימית, בהן הועסקו עשרות מבני המושבה בשכר של פרנק וחצי ליום עבודה.¹⁹⁹ בנוסף היו שמצאו עבודה בתור "עגלונים מובילי משא ובני אדם מיפו ירושלימה ולהיפך".²⁰⁰ הפקידות גם שכרה בחורף את יתרת בהמות העבודה של האיכרים לעבודה בשדותיה (ובהם חרישה שנעשתה על ידי הפלאחים) ובכך אפשרה את המשך אחזקתם.²⁰¹

יש לציין שהשארת השדות בורות, היוותה גורם לפלישות לשטח שנתפס בעיני הפולשים כהפקר. כך, הפלאחים השכנים החלו לחרוש את השטח עד שסולקו על ידי הפקידות. בעייתית יותר הייתה התמקמותו של גדוד צבא, שהחל לרעות את סוסיו בעשב הרב שצמח בשדות הבורות ואף מנע מן האיכרים לרעות שם. רק בעמל עלה בידי הפקידות להשיג אישור גם לאיכרים לרעות את בהמתם יחד עם סוסי הגדוד, אשר בנוסף למרעה לסוסייהם, עוד מכרו חלק מהחציר שגדל בשדות למושבת הגרמנים שרוגה ביותר מאלף פרנק.²⁰² יתר על כן, בהשארת השדות בורות לגמרי, אף ללא חריש, נוצר נזק עתידי

198. מרדכי דיסקין ציין לדוגמא את דוד איזראעליט ומשה ליפקס, בין העובדים בעבודה קשה זו (דיסקין, דברי מרדכי, דף כא ע"ב).

199. "ובכל יום ויום יעבדו משלשים עד ארבעים נפש ויותר על חפירות האדמה ועובדים עבודתם, בשמחה ובתודה וברכה לה' ולהנדיב הרחמן ולצירו ה' שייד, העושים עם העניים חסד ורחמים" (דיסקין, שם, דף כא ע"ב. ראו גם המליץ, ה' באב תרמ"ט (2.8.1889), עמ' 2). על הקושי הרב שבעבודה זו ראו דיסקין, שם ובמכתבו של ר"מ פינס (כתבים, 1385).

200. כתבים, שם.

201. כתבים, שם; המליץ, ז' באדר א' תרמ"ט (8.2.1889), עמ' 5-6; חיסין, מסע, עמ' 268; דיסקין, דברי מרדכי, דף כב ע"א. ראו גם חבצלת, ז' באדר א' תרמ"ט (8.2.1889), עמ' 165, שבשל סירובם של אנשי פתח תקוה לזרוע את החיטים שהביא, הורה בלוך לנסים בכור "להפחית את המחיר אשר הבטיח לבני פ"ת לתת להם מחיר הסוסים אשר יתנו להפלאחים לחרוש בהם שדמות הנדיב". יש לציין שמדברי הרב יפה נראה שההיתר למסור את סוסי העבודה ניתן על ידי הרב אורלנסקי, ואולם הוא חזר בו ואסר אחר כך, כפי שסבר הרב יפה, שכן במכתב מז' בניסן תרמ"ט כתב הרב יפה לחתנו, הרב צבי הירש הכהן וולק: "ובני פ"ת אם כי שמרו גם הם ולא עבדו שדותיהם מ"מ [מכל מקום] לא הגידו שזה מפני שמיטה גם השכירו סוסים להפקידים, ובטרם נודעתי וזה אשר להם מורה אשר תוכם ואח"כ אם כי חזר ואסר, הי' [ה] מעוות שלא יוכל לתקן" (את המכתב העתיק הרב וולק, בהשמטות, בקובץ 'תכלת מרדכי' שכתב לזכר הרב יפה (וולק, כתר כהונה, עמ' 55), פסקה זו הושמטה שם, אך מצויה בהעתקה של המכתב שנעשתה על ידי הרב אריה לויין (יפה, מכתבים, עמ' 1). דברים דומים כתב הרב יפה, בכ"ז באלול תרמ"ט, לרב שאול חיים מדוברובנא, מראשי ועד השמיטה בירושלים. הוא ציין כי איכרי פתח תקוה "שמרו שמיטה עכ"פ בשדותיהם, ומה שנתנו בהמות הי' [ה] בשגגת הוראה, ולא עליהם הי' [ה] האשמה" (ארקין, לתולדות, עמ' 109).

202. הוספה להצבי, י"ז באייר תרמ"ט (17.5.1889).

משמעותי, כפי שציין מרדכי דיסקין, שהתנגד כאמור לזריעת השדות בשמיטה אך הדגיש את חשיבות החריש לקראת השנה הבאה:

אך בזאת היה תועלת לא מעט אם היו מוצאים היתר להכין שדות חרושות בשביעית על מוצאי שביעית למען יוכל האיכר תומ"י [תכף ומיד] כאשר ירד הגשם במוצאי שביעית למהר ולזרוע בשדה - כי אם יתחיל אז להכין שדות לזרוע יוכל להיות פעמים רבות כי יתמהמה הגשם ותשאר הרבה אדמה בורה.²⁰³

הוא ציין שבשנת תרמ"ג, לאחר שמיטת תרמ"ב, "נשאר הרבה שדות בנחלת קאסאר ובפ"ת בלתי זרועות", משום שהגשם החל לרדת רק בחודש טבת והגשם הבא התעכב מאד, ובשל כך נמנעה הזריעה באותה שנה בשטח גדול.²⁰⁴

בשלהי שנת השמיטה נזקקה המושבה לתמיכה רבה.²⁰⁵ עבודות התשתית המאומצות בהן הועסקו רבים מן המתיישבים בשמש הקופחת התישו את כוחם ורבים חלו.²⁰⁶ העתיד הנראה לעין לא צפן אפשרות כלכלית נאותה, כפי שציין מרדכי לובמן:

אז החלה הדאגה למרר חייהם מאין יוציאו להם לחם והאדמה מצערה היא? וגם אם ילכו לעבוד בנחלת הנדיב ויקבלו 1 פראנק ליום לא יספיק להם לכלכל ביתם. מלבד זה התרוששו וידלו מאד מהשמטה וימכרו את בהמותיהם וכעת הם ערומים בלי כל, לא בהמות ולא מזון לחם, לא תבואה לזריעה ולא לכלכל נפשם עד בוא שנת הקציר הבאה.²⁰⁷

ששה מתיישבים יוצאי ביאליסטוק אף פנו בט"ו באב תרמ"ט (12.8.1889) בקריאה נרגשת לרב מוהליבר ולאנשי עירם כשהם מתארים את מצבם הקשה:

203. דיסקין, דברי מרדכי, דף כג ע"ב. וראו דברי הביקורת של מרדכי לובמן מראשון לציון: "אחרי אשר רבני ירושלים הוציאו אסור גמור על כל עבודה ולא יחפצו להתיר אפילו החרישה בשביל הזריעה בשנה השנית" (המליץ, ט"ו בכסלו תרמ"ט (19.11.1888), עמ' 2441. לובמן חתם בשם העט 'דובר אמת' (ראו לעיל שער חמישי, הע' 40). וראו בדומה במכתבו של לובמן למל"ל, מיום ב' בכסלו תרמ"ט (6.11.1888) (כתבים, 1272)).

204. דיסקין, מאמר מרדכי, דף כא ע"א.

205. לדברי מרדכי דיסקין הוגשה לשייד רשימה של צרכים שעלותה הגיעה ל-50,000 פרנק (דיסקין, דברי מרדכי, דף כט ע"א). ר"מ פינס ביקש מחובבי ציון, בשלהי שנת תרמ"ט, סך של 4,500 פרנק לסוסים, כלי חרישה, תבן לכל השנה ותמיכה לחודש תשרי עבור בני פתח תקוה (כתבים, 1388).

206. כתבים 1385. במכתב של כמה מאיכרי המושבה מחודש חשון תר"ץ צויין שמכ-50 עובדים בעבודות אלו נותרו עשרה שיש בכוחם לעבוד (כתבים, 1355).

207. המליץ, כ"ז בתשרי תר"ץ (22.10.1889) עמ' 1-2. לובמן חתם בשם העט: אליפו התימני (ראו לעיל שער חמישי, הע' 40).

תחת שנת השמיטה אכלנו אסמנו ובהמתנו וגם בשרנו כחש מאתנו ועתה נשארנו בעירום וחוסר כל. המלאכה הקשה שהעמיד לנו הנדיב לצידנו להיות למשען מעט מצץ ולחך את יתר הדם שהיה בעורקינו, ועתה אין בנו כח לעמוד על רגלינו.²⁰⁸

הם ביקשו תמיכה לארבעה חודשים, באין להם מקור מחיה אחר, כיון שרק בעוד כשלושה חודשים הם צפויים לקבל תשובה מפקידות הברון בנוגע לתמיכה בהם וכרגע אושרו להם רק מימון לזריעה ומספוא בהלוואה.

בתחילת שנת תר"ן חל שינוי מהותי במושבה. כפי שתיאר מרדכי לובמן:

בזה הרגע קבלתי בשורה טובה מפתח תקוה [...] הנדיב סמך את ידי על המושבה ויאמץ לו לבת, תחת אשר עד הנה היתה בעיניו כבת חורגת. [...] וירחם עליהם הנדיב ברוב רחמיו, בידעו כי לא בזדון השמיטו ידיהם מעבודה וכי עבדו כל השנה עבודה קשה בחפירת החריץ סביב המצר והבאר, ויאמר לתת להם תמיכה 10 פראנק לכל נפש לחודש, למשפחה גדולה. חצי המושבה יעבדו את שדות הקולוניסטים וחצי יעבדו את נחלת הנדיב ר"ל [רוצה לומר] יטעו גנים ופרדסים אשר בהביאם ברכה ינתנו ג"כ להקולוניסט נחלת עולם, ולהם ינתנו סוסים ושורים וכל דבר הצורך לעבודה וגם מזון לבהמות, ורק בבוא הקציר יביאו בחשבון את היכול הכללי וההוצאות אשר הוציא הנדיב על נחלת הקולוניסטים וישתוו זה לזה לראות העודף השייך להקולוניסטים מהרגע הזה לא יחסר עוד שום דבר להקולוניסט בפ"ת.²⁰⁹

מדובר היה בעשרים ושמונה משפחות שהברון הסכים, בתחילת חודש תשרי תש"ן, לקחת תחת חסותו באופן מלא,²¹⁰ בעוד שאר משפחות האיכרים נתמכו על ידי חובבי ציון.

208. כתבים, 1355 (דרויאנוב, כתבים, 927, ציין שהמכתב היה מצוי בארכיונו של הרב מוהליבר). השישה הם: אבא למפרט, מנדל קלינסקי, משה ליפקס, משה פיינשטיין, משה קרצ'מר, ודניאל ליפשיץ. יש לציין שליפשיץ פנה כבר כמה חודשים קודם במכתבים הן לרב מוהליבר (בכ"ב באדר ב' תרמ"ו) והן לד"ר פינסקר (בא' בניסן תרמ"ט) בבקשת הלוואה של כ-2,000 פרנק, בשל מצבה הכלכלי הקשה של משפחתו, בת עשרה נפשות, כדי שיוכל להתפרנס ממסחר "עד יעבור זמן השמטה" (ליפשיץ, יומן, עמ' 79-81). וראו עוד בענייניו של ליפשיץ לעיל הע' 180.

209. המליץ, כ"ז בתשרי תר"ן (22.10.1889), עמ' 1-2.

210. כתבים, 1392, 1399.

סיכום

במידה רבה עמדה פתח תקוה, ערב השמיטה, בחזית ההתנגדות לעבודה בשמיטה, וללא ספק השפיעה עמדתם של ראשיה על עמדת הרבנים והעסקנים בירושלים בנושא. עמדתם הבסיסית של רוב אנשי פתח תקוה הייתה כי העבודה בפלחה בכללה אינה מוצדקת בשמיטה. היה זה שילוב של חומרת איסור הזריעה והקציר בשמיטה יחד עם הערכתם של האיכרים כי עבודה בשמיטה תזיק יותר משתועיל. מצבה הקשה של הפלחה במושבה הביא אותם למסקנה כי יש לנצל את שנת השמיטה להכשרה של השטחים החקלאיים עבור הזריעה בשנה שאחריה. מנגד, חששו חובבי ציון מהידרדרות נוספת במצבה של המושבה, הן בשל אי-הזריעה והן בשל הדימוי הבעייתי של מושבה שרוב איכריה בטלים מעבודתם. במידה רבה אף פקפקו גורמים שונים בחובבי ציון בטענות הכלכליות שהעלו איכרי המושבה לצורך בשביתה. כמו כן, חששו חובבי ציון מכך שהברון, שהחל לתמוך במושבה יותר ויותר, לא יסייע בידם בשמיטה, ולא יקח את המושבה תחת חסותו, לאור התנהגות חקלאיה. לתוך המציאות המורכבת הזו נוספה גם אי-הוודאות בנוגע לעתיד החקלאי של המושבה ובאשר לתוכניותיו החקלאיות של הברון.

ככלל, נטו בני המושבה לקבל את פסיקתו של הרב סלנט בנושא השמיטה, אם כי שמרו ככלל על יחסים תקינים, הן אם הנהגת חובבי ציון והן עם פקידות הברון. יתר על כן, 21 איכרים היו נכונים לעבוד לפי התנאים שהציב הרב ספקטור, אלא שטענו שמבחינה ריאלית תנאים אלו אינם מאפשרים את עבודתם.

באשר לעבודת המטעים. זו לא אפיינה את רוב האיכרים במושבה, ומשכך פחות עוררה דיון. למעשה, עלו בסוגייה זו שאלות כבודות, שדומה שלא מצאו את פתרון באותה שעה. בלהט המחלוקת בנושא השמיטה והפולמוס הפומבי, ספק אם ננקטו קלות כל שהן בנוגע לעבודת המטעים.